

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР
(қисса)

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

УТМИШДАН ЭРТАКЛАР

Эшилиб, тўлганиб ингранади куй,—
Асрлар гамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса, гамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод!

Абдулла Орипов

БИР-ИККИ СЎЗ

Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида болалигимни ўйлаганимда чалакам-чатти туш кўргандай бўлган эдим: думли юлдуз чиққан эди; Бабар (Бобир бўлса керак) деган йигитни отқоровул милтиқ билан отганда ўлмаган эди, шунда отқоровул одамларга юзланиб: «Ёпирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмади-я!» деган эди.

Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан узоқ замон беҳабар эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар.

Бундан ўттиз йил бурун мен у кишининг йигирма икки томлик тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга гўё муборак кўзойнақларини бердилару: «Мана буни тақиб, ўз халқингнинг ўтмишига назар сол!» дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнақларини тақиб халқимизнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда Антон Павловичнинг темир йўл гайкаларини бураб олган «ёвуз ниятли киши»си, иккинчи томонда отқоровул, юр деса юрган, юр деса турган, устидан ошириб ўқ узганида киприк қоқмаган «баттол ўғри»— Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган

хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаёти кўз олдимга келди. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчи йилларнинг ўрталарида ғам-ғуссага тўла «Уғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчидар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилган, ҳанузгача қайта-қайта босилиб келаётган бўлса ҳам, ўша вақтлардаёқ ёш китобхоннинг эътирозига сабаб бўлди. Ёшлар ҳикояларда тасвир этилган воқеаларни ортиқ даражада муболаға деб би-лишарди.

Йиллар ўтиб янгидан-янги китобхон авлод етишган сайин бу эътирозлар кескин тус ола борди: наинки, ҳўкизидан айрилган мусибатдийда бир мўйсафидга ҳеч ким раҳм қилмаса, ахир амалдорлар ҳам одам-ку; наинки, киши ўз юртида бегона бўлиб, ўз шаҳрининг томоша боғига киролмаса; наинки, бемор хотинга гўдакнинг саҳарлари қиладиган дуосидан бошқа даво топилмаса; наинки, соғ-саломат йигит бошқоронғи хотинига иккитагина анор олиб беролмаса; наинки, зиёли деб аталган киши бойнинг итидан ҳам тубан турса!

Ёш китобхонларнинг таънаси хусусан сўнгги йилларда дашномга айлана бошлади.

1960 йилда ўзбек аёлининг ўтмишига оид «Даҳшат» деган бир ҳикоя ёзган эдим. Бу ҳикояда саккизта аёлни Олимбек додхонинг харамига қамаб қўйганим бир аёлга ҳақорат бўлиб тушибди. Имзосиз, адрессиз юборилган хатда шундай сатрлар бор:

«...ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тирилтириш шартмиди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз...»

Мана шунақа таъна-дашномлардан кейин «уйдирмачиликка» берилмасдан, ўз кўзим билан кўрганларимни, кечирганларимни, ўтмиш ҳаёт лавҳаларидан эсимда қолганларини қаламга олгим келиб қолди. Китобнинг газета ва журналларда босилиб чиққан айрим парчаларини ўқиган бир танқидчимиз ҳалитдан ғашлик қилиб: «Жуда зулмат-ку, китоб ўқувчида жуда оғир таассурот қолдирмасмикан?» деб қолди. Бу танқидчи 1930 йилда туғилган, ундан кейин туғилган ёшлар, шубҳасиз, бу мулоҳазани кескинроқ айтишини ҳам биламан. Мен китобни «Ўтмишдан лавҳалар» деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни «Ўтмишдан эртактлар» деб атай қолай.

ФАЛОКАТНИНГ ШАРОФАТИ

Биз Яйпанда Олим бува деган бир нонвойнинг ташқарисида турар эдик.

Новвойхонанинг орқаси ташқининг қарийб ярмини эгаллаган, ҳовли жуда ҳам тор, аям унинг ўртасини теша билан чопиб қўқонгул, сариқгул, райҳон, жамбил эккан, ҳовлининг гувалак деворлари қалдирғочнинг уясига ўхшар эди. Эшиги бир табақалик, кичкина ва пастаккина уйнинг дарчаси ичкари ҳовлининг айвонига очилгани, бунинг устига номахрам назаридан пана қилиб, панжарасига ёғланган қоғоз ёпиштирилгани учун уй қоронғи, одам одамни тусмол билан танир эди.

Олим буванинг ички ҳовлиси ҳам тор, устини бошдан-оёқ ток қоплагани учун жуда ҳам дим. Унинг хотини эртадан кечгача гув-гув чарх йигирарди, тез-тез бизникига кириб аям билан гаплашиб ўтирарди; бизнинг мусофирлигимизга раҳми келса керак, баъзан ўпкаси тўлиб, аямга таскин берган бўларди:

Мусофир бўлмаган ким бор,
Мужовир¹ бўлмаган ким бор;
Бировнинг юртига бориб,
Муҳожир бўлмаган ким бор?..

Олим буванинг ўғли кимнингдир эшигида қарол, қизи эрга тегиб кетган. Унинг ўзи саҳарда туриб нон ёпади, нонни дўконнинг олдидаги тахтага дасталаб қўйганидан кейин чорвоғига кириб кетади-ю, шом қоронғисида чиқади; дўконга келиб нонни, тушган пулни санайди, пул баъзан кам келса керак, жаврайди, пул ёки нон кам келганига эмас, пул ташламасдан нон олиб, кетган киши бировнинг ҳақини еб, дўзахий бўлганига куяди.

Ёзининг иссиқ кунлари. Ҳовлимиз, айниқса, қоронғи бўлса ҳам салқинроқ, уйимиз ғиж-биж пашша. Бир куни дадам уйнинг эшик ва дарчасини зич ёпиб, аччиқ тугма қалампир тутатди. Тутун шундай аччиқ эдики, уйдан дадамнинг ўзи зўрға чиқди, узоқ йўталди. Унинг ниятидан хабардор бўлиб, Олим бува астойдил хафа бўлди ва девор оша:

— Уста, худонинг махлуқига озор берманг, пашшани ҳам худо яратган, жон берган!— деди.

Дадам гутунни дарров ўчирди.

¹ Мужовир — турғунлик маъносида.

Бир кунни уйимизга дадамнинг овчи жияни келди. У Пастқўриқда ов қилиб юрган экан, ўқи тугаб, бизникига ўқ ясагани келибди. Мен онамнинг «ўққа яқин борма» деб ҳайҳайлаб туришига қарамай, овчининг ўқ ясадини томоша қилиб турдим. Меҳмон милтиқ доридан пичасини ёқиб, усти қизил ва ичи оқ чиройли пистондан биттасини чақиб кўрсатди. Пистон қарсиллаганда мен бир чўчиб тушдим, кейин завқ қилиб ирғишладим. Шунда пистондан иккитасини ўғирлаб, кигизнинг тагига яшириб қўйдим. Меҳмон кетганидан кейин нима хаёлга бордим, битта пашшани тутиб иккала пистоннинг орасига қўйдим, сандончамнинг устига қўйдим-да, болғачам билан қаттиқ урдим. Пистон қарс этиб кетди. Олим буванинг хотини билан гаплашиб, райҳон чопиб ўтирган аям бирдан войвойлаб, қўймичини ушлаганича ўзини райҳоннинг ичига ташлаб юборди. Кампир дод солиб унинг устига ўзини ташлади ва менга қараб: «Нима қилиб қўйдинг, бор, дадангни айтиб кел!» деб бақирди. Аям райҳоннинг ичида ҳамон войвойлар экан, «Чориғингни кий!» деди. Қўрқиб кетдим, дарров чориғимни кийдим, кўчага қараб чопдим. Дўконимиз гузарда — чорраҳада бўлиб, болға товуши эшитилиб турар эди. Дадам ўзи дам босиб ишлаётган экан, мени кўриб қўрқиб кетди, шошиб аямни сўради. Мен бошқа гап қўшмасдан «аям йиғлаяпти», дедим. Дадам қоп пешгирни ечиб дўкондан чиқди ва «шайтон арава»сини миниб уйимизга томон кетди. Мен қўрққанимдан тек ўтирдим. Чорраҳанинг нариги томони кенг майдон, унда катта-кичик тоқларга осилган ранг-баранг тўрқовоқлардаги беданаларнинг битбилдиғи, кўча бўйи ва майдоннинг теварак-атрофидаги дўконларда тарафматараф сайраётган какликларнинг қаққувоғи ҳеч тинмас эди. Дўкондан чиқдим, чорраҳанинг у томонига ўтиб, каклик сайраётган бир дўкон олдига бормоқчи бўлганимда дадам чақириб қолди. Дадам «шайтон арава»дан тушиб белига пешгирини боғлар экан: «Аянгни отибсанку! Укача туғиб берадиган аяни отадими киши!» деди ва қўлимга дамнинг арқонини берди. Дадамнинг авзоийдан аям тузалиб қолганини фаҳмлаб, дам босавердим.

Дадам вариллаб турган ўчоқдан чўғдай қизиган бир парча темирни олиб тешаётган эди, ундан чиққан лўядай темир сандондан кундага, ундан юмалаб чориғимнинг қўнжигига тушиб кетди. Чориғимни қулантаёқ кийган эдим, темир болдиримга жаз этиб ёпишди. Чинқириб юбордим. Дадам чориғимни дарров ечиб ташлади

ва мени кўтариб, дўкон олдидаги тахтасупага ётқизди. Бир вақт қарасам, тепамда беш-олти киши турибди. Буларнинг бири мени елпияпти, бири болдиримни пуф-ляпти. Кимнингдир: «Бу азамат бола, йиғламайди, йиғлаётгани йўқ, тойчоқ бўлиб кишнаяпти», деганини эшитдим. Болдирим ҳарчанд жазиллаётган бўлса ҳам йиғидан тўхтадим, лекин вужудим қалтираб-силкиниб кўзимдан ёш оқар эди. Бир чол жароҳатимга кигиз куйдириб босди ва болдиримни латта билан боғлаб қўйди. Биров ярим қариш келадиган сариқ обакиданон, биров қизил тойчоқ нон келтириб берди. Бир оз тинчганимдан кейин дадам кулиб: «Темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!» деди.

Кечга яқин дадам дўконни ёпди, мени опичиб олди. Уйга кетдик.

Аям оёғим куйганини эшитиб ҳушидан кетаёзди; кейин нима бўлиб мени якка дўконга юборганини ақлига сиғдиролмай ўзини қарғади. Мендан олдин ва менадан кейин туққан саккиз боласини қора ер бағрига берган аям энди мени ер-кўкка ишонмас, кўз ўнгидан бир қадам нари жилгани қўймас эди. Аямнинг ярадор бўлгани, оёғимнинг куйгани бир чеккада қолиб кетди. Ота-онам, бири қўйиб, бири олиб, муштдай бошим билан дўконга ёлғиз борганим, бу қадар уддабурролигим тўғрисида ҳайрон қолиб сўзлар эди. Гўё бутун дунёдаги ҳамма бало-қазо ҳовлимиз билан дўконимиз орасига йиғилиб, менинг кўчага чиқишимни кутиб турган экану мен бирини уриб, бирини йиқитиб, бирига чап бериб, дўконга етиб борибман.

Шундан кейин ота-онамнинг назарида, «худога минг қатла шукур» катта бўлиб қолдим, узоққа кетмаслик шарти билан кўчага якка чиқадиغان бўлиб қолдим, лекин ҳеч вақт кўчадан хуш-хурсандлик билан қайтмас эдим. Кўчага биринчи чиққан куним эшигимиз олдидан ўтадиغان зовурга йиқилиб тушдим: тор кўприкнинг устида бўриқ¹ ётган экан, шуни тепиб зовурга туширмоқчи бўлганимда иккала оёғим кўтарилиб кетди шекилли, йиқилдим ва зовурга тушиб кетдим. Зовурдан мени биров тортиб олди. Ҳовлига йиғлаб кирдим. Онам юраги ёрилгудай бўлиб юзимга сув сепди, ҳўл кўйлагимни ечиб ташлаш ҳам эсига келмай, латта ёқиб бошимдан айлантираб ташлади — аласлади. Шундан кейин бир ҳафта кўчага чиққани ижозат бўлмади. Яна

¹ Жўхориноянинг бир бўғини.

бир куни, эшигимиз олдида лойпарсиллоқ ўйнаб ўтирган эдим, гузар томондан бир тўда отлиқ қозоқ-ўрис келиб қолди. Мен қозоқ-ўрисни ҳеч қачон кўрмаган эдим. Буларнинг кизаги қизил кўк шапкасига, чаккасида ҳурпайиб турган сочига, кийим-боши ва шоп-шолопига қараб анграйганимча эргашиб кетаверибман. Бир вақт қарасам далага чиқиб қолибман. Дарров орқага қайтдим, бироқ уйимизни эмас, ҳатто кўчамизни ҳам тополмадим. Айрилишда йиғлаб ўтирган этим, толеймга арава келиб қолди. Аравакаш аравасини тўхтатиб, отидан тушиди, мenden гап сўради; дадамни таниркан, отига мингаштириб ҳовлимизга келтириб қўйди. Мен бу воқеани аямга айтмадим, айтсам кўчага чиқармай қўярди. Лекин бояги аравакаш бу гапни дадамга айтибди. Аям дадамдан бу гапни эшитиб ваҳима қилди:

— Вой шўрим, худо бир сақлапти! Қозоқ-ўрис оёғингдан олиб ерга урса, ё отига бостириб кетса нима қилардик! Қулоғингда бўлсин: қозоқ-ўрисни кўрсанг қоч, қочолмасанг ўзингни зовурга ур!

Дадам мени мақтади:

— Дуруст, дуруст, ботир йигит бўладиганга ўхшайсан,— деди ва аямга юзланди:— Қозоқ-ўрисни кўрса катта одам шошиб қолади-ю!..

Дўконга якка ўзим борганим, қозоқ-ўрисдан қўрқмаганим гўдакнинг биринчи айтган сўзлари сингари отонамни қувонтириб юборди. Шундан кейин кўчага бемалол чиқадиган, ҳатто нариги кўча ва торкўчаларга бориб, болалар ётсираса ва ўйинга қўшмаса ҳам, уларнинг ўйинини томоша қиладиган, шикаст эмасдан, адашмасдан уйга қайтадиган бўлдим.

Рамазон кирди. Аллақаерда чалинаётган ноғоранинг така-туми, эчкининг товушига ўхшаш сурнай садоси ҳаммани саҳарликка уйғотарди. Ота-онамнинг сўзидан, ҳаракатидан, рўза қизиқ нарса бўлса керак, деб бирикки саҳар мен ҳам турдим. Бироқ рўзанинг саҳарлиги эмас, бозоршаби қизиқ бўларкан. Дадам мени бозоршабга олиб борди.

Чорраҳа ва катта майдоннинг атрофидаги сон-саноқсиз дўконларда чироғ, камида иккитадан, учтадан шам. Одам кўп. Ғовур, ҳайқирик, кулги, ашула... Сотувчилар қичқиргани қичқирган: «Иссиқ нон бу!» «Саҳарликка қўшалоқ сомса деган борми!» «Шимингу чайнаманг!»... Болалар учқун сочаётган сихмушакни визиллатиб уёқдан-буёққа чопишади. Ора-сира толлар орасидан қизил учқун сочиб вашиллаганича осмонга кўтарилган қамиш-

мушак юлдузлар орасида чилпарчин бўлади-ю, пақиллаб, ҳамма учқун сўнади, фақат битта каттакон учқун ерга қараб шўнғийди.

Яна бир кеча бозоршабга чиққанимизда дадам мени майдоннинг тўридаги самоварга олиб борди. Бу ерда ҳам одам кўп, ғовур кулги. Ўртага осилган каттакон, жуда ҳам аломат бир чироқ кўзни қамаштириб айвон ва саҳнадаги одам тўла сўриларни купдуздай ёритиб турарди. Сўриларни оралаб айвонга томон кетаётганимизда биров мени кўтариб сўрининг четига ўтказди. Дадамга ҳам жой беришди. Сўрининг остидами, тепасидами кимдир ингичка, лекин жуда ўткир товуш чиқариб ашула айтмоқда эди. Мен аланглаб қолган эдим, дадам имо билан каттакон, қучоққа сигмайдиган бир дона карнайгулни кўрсатди. Қарасам, ашула сариқ қутичага санчиб қўйилган шу карнайгулнинг ичидан чиқаётган экан. Мен «мошина-қўшиқ» деб эшитганман, лекин ўзини кўрмаган эдим, мошина-қўшиққа тикилганимча қолдим. Ашула тугагандан кейин яна шу карнайгулнинг ичидан: «Отанга раҳмат, Ҳамроқул қорн!» деган товуш чиқди. Назаримда карнайгул остидаги сариқ қутичага соқол-мўйловли кичкина-кичкина одамчалар қамаб қўйилганга ўхшарди.

Ашула тугагандан кейин бир нима қарс-қарс этиб кетди. Қўрқиб дадамнинг қучоғига отилдим. Дадам: «Қўрқма, қўрқма, бақамушак», деди. Қарасам, даврада ҳақиқатан бақага ўхшаган бир нима қарсиллаб, ҳар қарсиллаганида одам бўйи сапчиб юрибди. Даврада мендан бошқа ҳам кўрқиб кетган одамлар бор экан, роса кулги бўлди. Кейин, мушакдан гап чиқиб, қайтармаёқ оқ камзул кийган серсоқол бир одам Хўжандда бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Хўжандда донғи кетган бир мушакчи бор экан. Шу одам алланима деган бир бойнинг тўйида белига тўртта катта-катта мушак боғлаб осмонга учибди. Мушакчи терак бўйдан баландроқ чиққанда, мушакнинг дориси тамом бўлмай туриб, одамлар уни оёғига боғланган арқондан тортиб ерга туширишибди. Бунни эшитиб ҳамма ёқасини ушлади.

Яна мошина-қўшиқ хониш бошлади. Нариги сўрининг устида «гардиш мушак» деган учқун ва тутун пуфлаб айлана кетди.

Шундан кейин «Бувақовоқ» деган ўйин бошланди.

Қирғизбашара жиккаккина бир одам айвонининг бир чеккасига тутиб қўйилган бордон орқасидан учта саночини биттама-битта зўрға кўтариб чиқди-ю, келтириб сўри-

лар даврасига қўйди ва каттакон шокосани чертиб, қимизини мақтай кетди. Уша бордон орқасидан оқ эшак минган, новча, салласи қозондай, қорни эшакнинг ёлига, узун айри соқоли қорнининг икки томонига тушган бир одам чиқди. «Бувақовоқ» деган шу экан. Бувақовоқ қирғизнинг олдидан ўтаётиб қимизнинг нархини сўради. Қирғиз қимизни мақтаб: «Бир шокосаси икки пул», деди. Бувақовоқ ўн шокосасини бир пул сўради. Қирғиз унамади, бағиллаб берди. Одамлар хўп кулишди. Бувақовоқ эшагидан тушди, саночлардан бирининг оғзини очиб қимизни татиб кўрди; иккинчисини очди, бундан ҳам татиб кўрди. Қирғиз очилган иккала саночнинг оғзини бураб, маҳкам ушлаб турганда Бувақовоқ учинчи саночни нарироқ тортди-да, қимизни татиб-нетиб ўтирмасдан шокосага қўйиб ичаверди ва ҳар сафар шокосани бўшатганида қирғизга қараб: «Гап битта — ўн шокосаси бир пул!» деб қўярди. Қирғиз шовқин солар, таллинар, сўкар, лекин иккала саночнинг оғзини қўйиб юборолмас эди. Одамлар юмалаб-юмалаб кулишди.

Шундай қилиб, пистон касофатининг шарофати билан «худога шукур, бозоршабларга борадиган кап-катта йигит» бўлиб қолганимдан кейин вақт бемаҳал кўчага чиқсам, болалар билан яшин топалоқ, тутминди, даста, тўппи тепиш ўйнаб узоқ юрсам ҳам аям тергамас, аксинча, беҳад қувонар эди. Мендан бегонасирайдиган болалардан энди бир-икки ўртоқ орттирганимда бу маҳалладан кўчадиган бўлдик.

Бир куни дадам шайтон аравасини миниб Қўқонга кетган эди, кечқурун қайтишда Олим буванинг опаси — саксонлардан ошиб қолган кампирга йўлиқибди. Дадам қўнғироқ чалмай унинг ёнидан шув этиб кетибди. Унинг шабадасидан сесканиб кетган кампир бошини кўтариб қараса, олдинда одамга ўхшаган бир махлуқ оёғи ерга тегиб-тегмасдан учиб кетаётганмиш. Кампир шайтонлаб ўзини ташлаб юборибди. Одам йиғилибди. Кампирни уйига замбилда олиб кетишибди. Дадам қўрққанидан кўчага чиқмай, дўконга ҳам бормаи қўйди. Уч кун деганда кампир ўлиб қолди. Дадам тергов ва Олим буванинг газабидан қўрқиб чўп-устихон бўлиб қолди. Аям йиғидан бошини кўтармас эди. Кампирнинг еттиси ўтгандан кейин Олим бува дадамга киши қўйиб: «Майли, уста хафа бўлмасин, опамнинг куни битган, қазоси етган экан, худонинг иродаси, лекин бундан кейин шайтонарава минмасин, шу шайтон арава олиб келгандан бери Яйпандан файз кетди», дебди.

Дадам эртасигаёқ шайтон аравани Қўқонга элтиб сотиб келди, Олим бувага учраб узр-маъзур айтди; унга иккита ўн икки қадоқлик кетмон, битта болта ясаб берди. Чол дадамни ҳол-жонига қўймасдан бу нарсаларнинг пулини берибди.

Шу билан тинчиган эдик, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас яна бир воқеа юз берди.

Дадам эрталаб дўконга кетаётганида йўлакда паранжилик бир хотинни кўрибди. Паранжининг орқа этагига бир шох янтоқ илашиб бораётган экан, дадам хотинга етиб олиб янтоқни босибди. Янтоқ ерда қолиб, хотин дадамга қайрилиб қарабди-ю, кетаверибди. Бу хотин Олим буванинг эрга тегиб кетган қизи экан, паранжиси-га илашган янтоқдан беҳабар, «уста менга тегишмоқчи бўлиб паранжимни тортди», деган хаёлга борибди-да, бу гапни отасига айтибди.

Олим бува эртасига эрталаб йўлакда шовқин солди:

— Ҳо шайтон арава! Ҳо келгинди! Буёққа чиқ! Чиқ дейман буёққа!

Чолнинг бунақа шовқин солгани эмас, баландроқ товуш чиқарганини ҳам ҳеч биримиз эшитмаган эдик. Дадам чўчиб аямга қаради. Унинг ҳам ранги ўчиб кетди. Дадам йўлакка томон югурди. Мен ҳам чопдим. Йўлакда ўнг қўлини енгидан чиқариб олган Олим бувани кўриб танимадим: мени ҳамиша болам-бўтам деб суядиган, ширинсўз, юзидан табассум армайдиган чол қани? Унинг ўрнида кўзлари қинидан чиқай деб турган, ранги соқолидан ҳам оқроқ, вужуди титраб, узун соқоли силкинаётган даҳшатли бир одам турарди. Дадам рўпара бўлиши билан унинг оғзидан ҳақорат устига ҳақорат ёғилди, икки гапни бирида «келгинди ит» деб, қизидан эшитган гапларини дадамнинг юзига солди, яна ҳақорат қилди. Дадам бошини қуйи солганича нуқул:

— Отахон, аввал гапга қулоқ солинг,— дер, шундан бўлак гап айтса чол келиб мушт соладиганга ўхшарди.

Чол дўғайиб келди.

— Ҳозир кўрпангни кўтар, ит келгинди!— деди ва пўшт-пўштлаб ҳовлимизга, тахта бўлиб қотиб қолган ва кишидан қочишни ҳам унутган онамнинг ёнидан ўтиб, уйга отилди.

Дадам ҳамон «отaxon, отaxon» дея унинг кетидан эргашди. Олим бува уйдан бир қучоқ кўрпа кўтариб чиқиб кўчанинг ўртасига улоқтирди. Одам йиғилди. Ҳеч ким Олим бувага таскин-тасалли бермасди, аксинча кимдир бақриб:

— Шайтон арава минадиган одамдан яхшилик чиқмайди, ур бўйнига!— деди.

Олим бува бошини қуйи солиб эшик олдида турган дадамнинг ёнидан ўтаркан, қўлини пахса қилиб бақирди:

— Менинг қизимни кўчада санқиб юрган қанжиқ деб ўйлаганмидинг? Ҳў ит! Қайтиб юзингга қарасам хотиним уч талоқ!— деди-ю, ҳовлисига кириб кетди.

Ҳовлидан унинг шовқини эшитилиб турарди.

Дадам кўрпаларни отйўлакдан олиб ҳовлига кирди. Аям бошини деворларга уриб, сочларини юлиб йиғлар эди. Дадам бояги янтоқ воқеасини айтиб, аямни юпатмоқчи бўлди:

— Чолнинг қулоғига ҳозир гап кирмайди, оғзига сўз олиб қўйди, майли, кейин биледи, уялиб қолади,— деди.

Аям бирдан йиғидан тўхтади.

— Сиз уялинг, бир мўминнинг хотинига кўз олайтиргани сиз уялинг!— деди.

Дадам унга бир хўмрайиб қаради-да, индамади, индамай кўчага чиқиб кетди.

Дадам кечки пайт қайтиб келди, Қўшариқ деган маҳалладан уй топиб, эшакарава олиб келибди. Кўчкўронимизни эшакаравага ортиб Қўшариққа кўчдик.

«ИНДАМАС»

Қўшариқ маҳалласи гузардан анча нари, кўча иккита катта-катта ариқ ўтадиган дарахтзорга бориб тақалган, биз ижарага олган ҳовли шу дарахтзордан берироқда экан. Ҳовлини кўриб аям суюниб кетди: бир туп каттакон тут, пачақроқ бўлса ҳам айвон, тўққиз ёғочлик васса-бўйра ёруғ уй...

Намозгарга яқин кўчада болалар чуғурлашиб қолишди. Чиқдим. Болалар менинг учун янги «Оқ теракми, кўк терак» ўйнашаётган экан. Бу ўйинда болалар орада йигирма-ўттиз қадам масофа қолдириб икки сафга тизилишар, қўл ушлашиб туришар, сафнинг бошлиғи қарши сафга қараб: «Оқ теракми, кўк терак, биздан сизга ким керак?» деркан; қарши томоннинг бошлиғи «фалончи керак» деганда номи айтилган бола сафдан чиқар экану югуриб бориб ўзини жон-жаҳди билан қарши сафга урар экан; шунда сафни узолса ғолиб бола мағлуб сафдан бир болани етаклаб келар, сафни узолмаса ўзи шу сафда қолиб кетар экан. Мен Олим бува маҳалласида болалар қаторига кириб қолганим учун

далил бориб сафга қўшилдим. Қанчадан-қанча болалар қарши сафни бузиб бола олиб келди, қанчадан-қанчаси сафни бузолмай қолиб кетди. Орзиқиб кутдим: мени ҳам «керак» деса, мен ҳам югуриб бориб сафни бузсам, бола етаклаб келсам... Бироқ мени ҳеч ким «керак» демади. Бу болалар менинг номимни билмаслиги эсимга келмабди.

Болалар чарчаб ўйин бузилганда нариги томоннинг бошлиғи — ҳаммадан кўпроқ шовқин солиб елиб югурган бола мени пайқаб олдимга келди, менга бошдан-оёқ разм солди-ю, бирдан:

— Келгинди!— деб урганн қўл кўтарди.

— Узинг келгиндисан!— дедим эҳтиётдан орқага чеккииб.

Бола бир иргиб менинг калламга қўйиб юборди. Мен жавоб қилолмадим, қарасам, бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб, илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб туришибди. Шу пайт бизни кузатиб турган кичкина салла, узун малла тўнли новча бир чол:

— Қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган,— деди.

Болалар дарров тарқалишди. «Келгинди, келгинди ит», деган гапни Олим бувадан эшитганимда бунинг ҳақоратдан ташқари яна одам ҳазар қиладиган маъноси ҳам берлигини билмаган эканман, чолнинг бу гапи бошимдан кириб, товонимдан чиқиб кетди.

Ҳовлига кирдим. Бу гапни аямга айгмадим, ичимга солдим. Шундан кейин кўчадан, болалардан ҳам, одамлардан ҳам кўнглим қолди. Аям туққандан кейин дардга чариниб, «уй қиз» бўлиб қолганим ҳам чандон малол келмади.

Аям Улмасойни туққанидан кейин тез ўнғарилмади, узоқ ётиб қолди. Қўшни хостинлар нон ёпиб беришар, кир-чирга қарашар эди. Рўзгорнинг бошқа кшлари менинг бўйнимга тушди: уй ва ҳовлини ҳар куни икки маҳал супураман, далага чиқиб кўтарганимча ўтин орқалаб келаман, дадамга овқат пиширгани қарашаман, идиш-товоқ юваман, сув ташийман, Улмасойнинг латта-путтасини юваман...

Аямни ҳар куни ёки кун оша пешинга яқин дард тутади: аввал хўп чанқайди, кейин қўлларининг томири тортишади. Аям панжасини ёзиш эмас, ҳатто оғзини очолмас жағи қотиб қолар эди. Дадам табиб олиб келмоқчи бўлганда аям кўнмади: «Ҳовлимизда зиён бор, ҳаммаси шундан», деди. У бир куни кечқурун дарчадан

ташқарига қараб ётган экан, тутнинг остидаги дезорнинг рахнасидан ҳовлимизга битта қора эчки олиб тушибди, тушибди-ю, тушган жойида ғойиб бўлибди. Аямнинг назарида қора эчки жин бўлиши керак, касаллигининг бошини шундан кўрарди. Дадам қуръон, аврод сотиб олиб унинг ёстиғи остига қўйди. Буларнинг ҳеч бири фойда қилмади — дард тутишини қўймади. Биров дадамга: «Учармахсумга ўқитинг, нафаси ўткир», дебди. Бу одам жуда зўр, дуонинг кучи билан қулф очадиган азайимхон бўлиб, айтилган жойга бир зумда етиб боргани учун «Учармахсум» деб ном чиқарган экан. Дадам бориб шу азайимхонни олиб келди. Учармахсум ҳақиқатан елдай келиб уйга кирди, юзига дока тутган аямдан берироққа чўккалаб, бешиктерват сингари тебраниб майин товуш билан ўқий кетди. Махсум кичкингина, озгин, сийрак соқоли-ю, қоп-қора чўтир юзидан ёшини чамалаб бўлмайдиган, лекин оғзида биронта ҳам тиши йўқ, кўзлари юмалоқ ва равшан бир одам эди. Махсум беш-олти марта келди. У келмаган вақтларда мен уйига бориб дуо ёзилган қоғозлар олиб келардим. Аям бу қоғозларни сувда эзиб ичарди. Махсум бир келишда тўққизта қори бола билан келди. Булар аямнинг икки томонига ўтириб узоқ ўқишди, дам солишди, кейин библишимча, булар аямни «чилёсин» қилишган, «чилёсин» узоқ ётган касални ё уёқли, ё буёқли қилар экан, хайрият, аямни буёқли қилди. Аям бир-икки ҳафтадан кейин бир оз ўнғарилиб ўрнидан турди.

Аям ўрнидан турганидан кейин маҳалладан бир қанча хотин-халаж таомилга кўра, ҳар бири топган-тугганини кўтариб «сичқон сурди»га киришди, ўзлари шовқат қилишди. Буларнинг кўпчилиги хушчақчақ хотинлар экан, семиз бир хотин аямнинг қўлини ушлаб лўличасига ром очди:

Ҳо азизлар, авлиёлар,
Авлиёлар, анбиёлар!
Мағрибдан десаммикан,
Машриқдан десаммикан.

Унинг қилиқларига ҳамма, хусусан аям кулавериб қотиб қолди. Аямнинг бунақа кулганини ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Ёш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди: «Мадамши-талмов, бу одам ҳамиша талмовсирар экан; Ғани-саланг, бу одам жуда новча бўлиб, саланглаб юрар экан; Нурмат-

тажанг, бу одамнинг ҳеч тўғри гапи йўқ, нима деса хуноб бўлиб айтар экан. Жувон буларнинг қилиғини ҳам қилиб кўрсатди. Жувон дадамга «Чиноқ» деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулги бўлди: аям шунча йил туриб дадамнинг қулоғи кемтик эканини кўрмаган экан.

Ҳамма кулишдан чарчаб жим бўлганда ҳалиги семиз хотин мени пайқаб қолди-ю, ёнига чақирди, бошимни силаб:

— Аянг тузалиб қолди-ку, хотинларнинг ичида нима қилиб ўтирибсан, кўчага чиқсанг бўлмайдим?— деди.

Мен индамадим, болалар мени уради, келгиндимиз, дея олмадим.

— Бозорбошига от ўйин келган эмиш, от ўйинини кўрганмисан?— деди хотин яна.

Мен яна индамадим. Бояги ёш жувон тикилинч қилди: — Гапирсанг-чи! Тилинг борми?

Мен нима дейишимни билмасдим. Семиз хотин икки қулоғимдан ушлаб пешонасини пешонамга ниқтади.

— Гапирасанми, йўқми?

Аям Олим буванинг ташқисиди турган вақтларимизда мени кўчага чиқармаганини, бу ерда рўзгор иши бўйнимга тушиб «уй қизи» бўлиб қолганимни, уерда ҳам, буерда ҳам ҳеч ким мен билан гаплашмаганини унутиб:

— Ўзи шунақа, индамас, «ичимдагини топ» бола чиқди, — деди.

Семиз хотин билагимдан маҳкам ушлади.

— Гапирасанми, йўқми?— деди ва ўрнидан қўзғалди.— Ҳозир иштонимга қамаб қўяман!..

Мен унинг қўлидан чиқиб қочдим. Хотинлар хўп кулишди. Булар чиқиб кетгунча кўча эшиги бўсағасида ўтирдим.

Бир неча кундан кейин Нурсуқдан дадам орттирган ошналарининг хотинлари ҳам «сичқон сурди»га келишди. Булар ҳам менинг индамаслигимни пайқашди, бири: «Устанинг зап ўғли бор экану, соқов экан», дебди. Булар кетгандан кейин аям бу гапни дадамга куйиб-пишиб гапирди.

Куз кирди. Дадамнинг иши кўпайиб кетди шекилли, бир куни эрталаб: «Шогирд топгунимча бир-икки кун қарашмасанг бўлмайди», деб мени дўконга олиб кетди ва дамга солди. Мен ҳар куни дадамга ўхшаб саҳарда бориб хуфтонда қайтмасам ҳам, кун ёришганда бориб қоронғи тушмасдан қайтар эдим. Куни бўйи дамнинг арқонини тортаман, қўйвораман, тортаман, қўйвораман!..

Мен билан ҳеч кимнинг иши йўқ, гапириш керакмас, дамдан ҳар қанча зериксам ҳам шунга хурсанд эдим.

Бир куни попукли гилам дўппи кийган, барваста ва серсоқол Додархўжа деган бир қоратегинлик ўшанақа попукли гилам дўппи, яланғоч баданига олача тўн кийган яланг оёқ ўспирин болани бошлаб келди. Бу киши ўн икки йилдан бери Ортиқ оқсоқол деганнинг жувозини ҳайдар, бола унинг укаси, оти Кулала экан. Кулала Қоратегиндан беш яшарлигида келган, жувозхонада катта бўлган, авваллари акаси билан кўчама-кўча юриб ёр, кунжут ҳолва сотган, кейин бир темирчида дамкаш бўлган экан. Акаси: «Кулалага ҳунар ўргатинг менга бошқа нарса керакмас», деди. Шундай бўлса ҳам дадам унга ойлик тайин қилди. Кулала суюниб дамини қўлимдан олди. Лекин бундан хурсанд бўлганим йўқ: яна уйда бўламан, аям яна уришиб, баъзан йиғламсираб мени гапга солмоқчи бўлади. Мен энди «индамас» деган таънадан қутулиш учун одамдан, ҳатто аямдан ҳам мумкин қадар қочадиган бўлиб қолдим. Бу ҳол ота-онамни катта ташвишга солиб қўйди. Аям кўп йиғлаб безор қилганидан кейин дадам мени ўша Учармахсумга элтиб ўқитди. Махсум менга ҳўп дам солганидан кейин тупугидан ялатди. Шундан кейин яна ҳам индамас бўлиб қолдим, бир сўз айтмоқчи бўлсам, бундан кейин нима дейишимни ўйлаб, бор сўзни ҳам унутар эдим.

«ЗИНГЕР»ЛИ БОИ

Бир куни Кулала дўкондан ҳаллослаганича келиб: «Опа, етти ярим танга пул берармишсиз, уста акам «Зингер» оладилар» деди. Аям «Зингер» нима эканини суриштирмай уйга кириб, латтага ўралган бир ҳовуч танга-чақа олиб чиқди, ўзи пул санашни билмагани учун Кулалага тутди. Кулаланинг ҳовлиқишидан «Зингер» қизиқ нарса бўлса керак, деган хаёлда унинг кетидан чопдим.

Чорраҳанинг дўконимизга қарши бурчагида айвонлик кўк дўкон бўлиб, буни «лапка» дейишарди. Бу лапканинг олдига тумонат одам йиғилган, айвонга қўйилган сандал устида қоп-қора, қўнғизга ўхшаган, лекин уёқ-буёғи ялтироқ бир нарса турар эди. Ҳамма унга ҳайрат ва шубҳа, хавотирлик ва мароқ билан қарар, журъат қилган кишилар унга кўрсаткич бармоғини секин тегизиб, аста-аста чертиб кўрар эди. Лапкадан шаҳарлик, қайтарма ёқа камзул кийган бир киши дадамни эргаштириб чиқди. Кулала бир ирғиб айвонга чиқди-да, қўли-

даги пулни дадамга узатди. Дадам пулни олиб бояги кишига берди. У киши сандалнинг бир чеккасига ўтириб, тиззасида бир нималар ёзди.

Говур, ҳар хил гап.

— Шапка тикадиган машина!

— Вой пангвош-эй, пошшолик гўсхўрмас, шапка тикадиган машинани қўлингга бериб қўймайди!

— Итёқа кўйлак, бўғма камзул тикадиган машина!

— Тўғри, қулоғини бурсанг бас, газламаси ҳам ичида!

Шаҳарлик киши тиззасига қўйиб ёзган қоғозини дадамга берди-да, сандалнинг устида турган ранг-баранг қийқимлардан бир нечтасини олиб машинада бир-бирига улади, тиккани қанчалик пишиқ эканини кўрсатиш учун қийқимларни бир-биридан узмоқчи бўлди. Қуроқ йиртилдию чокидан сўкилмади. Одамлар. «Ўҳа!» деб юборишди. Қимдир яқинроқ бориб:

— Қойилман! Айил тикса ҳам бўладими?— деб сўради.

— Бўлади, тўқим ямаса ҳам бўлади!— деди шаҳарлик киши, кейин халойиққа юзланиб, машина қандай савдо бўлганини айтиб берди.

Машинанинг баҳоси қирқ саккиз танга, учидан етти ярим танга нақд тўланса, олти ой муҳлат билан насияга берилар экан.

Дадам машинани кўтариб, пастда турган Кулалага узатди. Шу дамгача тек турган халойиқ бирдан гуриллади. Одамлар бир-бирини туртиб, итариб олға, энди машинани эмас, дадамини кўрганини интилар, унга биров ҳайрат, биров ҳасад, биров ҳавас билан қарар эди. Кулала машинани елкасига қўйди, икковимиз физиллаганимизча уйга кетдик. Орқамиздан болалар дув эргашди.

Темирчи устанинг «Зингер» олганлиги дарров доврүк бўлиб кетди. Уша замониёқ шу атрофдаги хотин-халаж уйимизга ёпирилиб киришди. Буларнинг ичида индамаслигим учун менга таъзир бермоқчи бўлган семиз хотин ҳам бор эди. «Зингер»ни билар экан, эски дастурхондан менга бирпасда кўйлак тикиб берди. Мен ҳаммани ҳайратга солган кўйлакни кийиб дарров кўчага чиқдим. Атрофимда болалар чуғурлашар, келгинди эканимни ҳам унутиб, ҳаммаси: «Зингерингни битта кўрсат», деб ялинар эди. Мен болаларнинг ялинганидан ўзимда йўқ суюниб чопқиллаганимча уйга кирдим ва қалдирғочдай чуғурлаб, аямга қайта-қайта:

— Болалар, зингерингни кўрсат, дейишаётипти,— дедим.

Лямга «Зингер»ни ўргатаётган семиз хотин ялт этиб менга қаради.

— Вой, тилинг чиқиб қолипти-ку!— деди.

Аям ҳам ҳайрон бўлди, кейин суюлди.

— Махсум почтамнинг нафасларидан ўргилай, ўша кишига ўқитган эдик,— деди.

Уялиб кетдим. Қўйлагимни ечиб қўйдим. Анчадан кейин кўчага чиқдим. Болалар тарқаб кетишибди.

Бир-икки кундан кейин «Қайқувотлик Нодирхон тўра ҳам «Зингер» олипти», деган хабарни эшитдик.

Уёқда Нодирхон тўра, буёқда уста Абдуқаҳор!..

Сал кунда дадам оғизга тушиб кетди. Дадам маҳаллада «Зингерли бой» деб ном чиқарди, мен бунга бола-лардан ҳам эшитдим.

Бироқ бу хурсандчилик узоққа бормади. Кулала бир куни «Зингерли бой шайтон арава миниб одам ўлдирган», деган гапни топиб келди. Шундан кейин гап чиқаверди. Аям ҳам ҳар куни кечқурун дадамнинг келишига бир дилсипёхлик топиб қўяр эди: «Намоз ўқимайди», «маҳаллага келганидан бери бирон марта ис чиқаргани йўқ», «маҳаллага қўшилмайди», «Зингер» олгунича ҳирсдай бўлиб қолган ўғлининг қўлини ҳалолласа бўлмайдики?..»

Ота-онам катта ташвишга тушиб қолди. Аям йиғлар, дадам ичидан қиринди ўтса ҳам унга таскин-тасалли берар эди. Дадамнинг айтишига қараганда, Олим бува энди опасининг хунини даъво қилмайди, чунки ўзи «худонинг продаси» деган. Лекин бошқа гапларда жон бор эди. Ота-онам буларнинг ҳаммасини мени суннатга ётқизиш билан босмоқчи бўлди. Янаги ҳафта бир пуд гуруч дамлаб мени суннатга ётқизишди. Ота-онам бунчалигини кутмаган бўлса керак, имом бошлиқ бутун маҳалла тўйга кирганда «хайрият» дейишди. Ош устида «Зингер»дан гап очилганда маҳалламизнинг имоми «Зингер» тиккан кийим намозликка ярамайди», дебди.

Дадам «Зингер»ни эски қопга ўраб тандирнинг таги-га тиқиб қўйди, бомдод, шом ва хуфтон намозини ма-читга чиқиб ўқийдиган бўлди.

Шу билан тинчиб қолган эдик, яна ташвиш чиқиб қолди.

Бир кечаси саҳарга яқин Улмасой йиғлаганда аям уйғониб қараса, йўлакни тўсиб осилган шолчанинг олди-да шопдай бўлиб бир киши турганмиш, аямнинг уйғонганини кўриб девордан ошиб кетибди. Яна бир куни эрталаб қарасак, тутнинг остига девордан иккита гува-лак кўчиб тушибди. Уйимизда ўғрининг қўлига илингу-

дек ҳеч нарса бўлмаса ҳам жуда ваҳима бўлиб кетди. Бир-икки кеча дадам болта кўтариб ҳовлини айланиб юрди.

— Катта бойларни пошшолик қўриқлайди,— деди дадам,— Мироқил пахтафурушнинг уйини ўғри босганда элликбошидан тортиб мингбошигача хода ютган, бу ёғи шаҳардан терговчилар келган эди. Чакана «Зингерли бой»ни чакана ўғри босса ким узатган оёғини йиғади?

Дадам қаёқдандир каттакон, мен зўрга кўтарадиган қора тўппонча топиб келди; тўппонча бузуқ бўлса керак, кечаси эшик ва дарчани зич ёлиб, чироқда тузатди, зигир ёғи билан мойлади, кечалари бошига қўйиб ётадиган бўлди. Аям ўғридан ҳам кўра тўппончамиз борлигини биров билиб қолишдан қўрқар, унинг номини айтиш керак бўлиб қолса, «тўппонча» эмас, «мошина-қўшиқ» дер эди. Дадам бир куни аямни уришиб берди:

— Унақа демагин, тагин «мошина-қўшиқ» ҳам олипти, деган гап чиқмасин!

Ҳар нечук «Зингер» туфайли болалар орасида обрўйим ошиб кетди, болаларнинг ўйинига қўшиладиган, ўшалар қатори чуғурлаб, шовқин солиб югурадиган бўлдим.

Бироқ, Яйпандан Қўқонга кўчадиган бўлиб қолдик.

Анжир хазон бўлай деганда Қўқондан амаким келди. Амакимни илгари кўрганим эсимда йўқ, у киши дадамдай чўққисоқол бўлса ҳам унга қараганда новчароқ, барваста бўлиб, кўрсатгич бармоғини дам-бадам бурнининг ёнидан юқорига суриб димоғини тортиб қўядиган одати бор экан.

Амаким уста Абдураҳмон қизи Савринисони ўз қўлида ўсган шогирди Азимга бермоқчи, бу ерга келишдан мақсади Яйпан бозоридан арзонроқ гуруч ва зигир ёғи олиш ва шу билан бирга Гирмон билан уруш бошланганини айтиб, бизни шаҳарга кўчгани даъват қилиш экан.

Уруш бошланганига бир ярим ойча бўлибди. Буни амакимнинг ўзи ҳам ўтган жума куни эшитибди: элликбоши жума намозидан чиққан одамларни тўхтатиб: «Бекорчи темир-терсакларинг бўлса мачитга келтириб ташланглар, пошшоликка керак», дебди. Амаким секин: «Пошшолик буни нима қилади, мунча назари паст бўлмаса?» деб сўраса, элликбоши «Гирмон билан уруш бошланиб қолди, темир-терсакдан ўқ ясалади», деб жавоб берибди.

Биз уруш нима эканини билмасак ҳам амакимнинг: «Ҳаммамиз бир жойда бўлайлик», деганидан кўнглимизга гулгула тушди.

Дадам эртасига бозор куни амакимга керакли нарсаларни олиб берди. Амаким шу куни кечки пайт Қўқонга жўнар олдида аямга тайинлади:

— Тўйда ўзинг хизмат қилмасанг бўлмайди, овсининг тамом бўлган... Шошилишимнинг боиси ҳам шу, бечора қизининг тўинни кўриб ўлсин,— деди.

Аям ҳаммадан ҳам «Зингер» даҳмазасидан қутулишига хурсанд эди.

Янаги ҳафтанинг ўрталарида бутун рўзғор ва дўконимизнинг асбоб-ускунасини битта аравага ортиб Қўқонга жўнадик.

ҲУР ҚИЗ

Қўқонга туш маҳалида кириб келдик. Кўчаларда одам кўп, худди Яйпанининг бозор кунига, йўқ, ҳайитга ўхшайди. Жангур-жунгур извошлар, арава, гумбур соявои аравалар кўп, онда-сонда эшак ёки одам қўшилган эшак аравалар ҳам кўриниб қолади. Кўчанинг икки бети тўла лавка, дўкон; темирчилар, мисгарлар тарақлатгани-тарақлатган. Ясаниб нағма чалиб кетаётган бир болани кўриб қолдим. Бир жойга келганимизда худди азага келган бир ҳовли хотин бараварига уввос тортиб йиғлагандай ваҳимали бир товуш эшитилди. Мен ҳайрон бўлиб қолган эдим, дадам; «Қўрқма, зовут, Мирраббийбойнинг зовутн, одам чақиряпти», деди.

Амакимнинг ҳовлиси Қилчоқариқ деган маҳаллада, толларнинг остига кўмилган анҳор бўйидаги пастқам ҳовлилардан бири экан. Ярмини каттакон тол қоплаб ётган ҳовлида бизни бошдан-оёқ оппоқ кийинган бир кампир билан озгин, ранги заҳил, лекин қоши-кўзи қошқора, сариқ кўйлак ва қизил желетка кийган бир қиз қарши олишди. Кампир дадамнинг онаси, қиз амакимнинг қизи Савринисо экан. Кампир дадамни қучоқлади. Қиз аямнинг кўксига бошини қўйиб йиғлади, кейин юзкўзини артиб мени қучоқлади, ўпди. Иккови бизни тандир ва ўчоқ қурилган бостирмага, ундан қоронғироқ уйга бошлаб киришди. Бу уйда амакимнинг оғир бетоб хотини ётган экан. Бетоб озиб чўп бўлиб кетган, чақчайиб турган кўзларидан одам кўрқар эди. Савринисо мени ҳовлига олиб чиқди, рўпарадаги янги уйнинг зинасига ўтқазиб гапга солди, желеткасининг чўнтагидан иккита парварда олиб берди, кейин: «Ҳозир Гаффоржон мактабдан келади, бирга ўйнайсиз», деди-ю, қайтиб кетди, анчадан кейин яна чиқди, қўлимга бир бўлак совунак ҳолва берди.

Шу ерада Гаффоржон келиб қолди. Мен уни қўлидаги китобидан танидим. Гаффоржон менга қайрилиб ҳам қарамай, китобини сўрига улоқтирди-ю, бориб толнинг каллагидан бир нима олмоқчи бўлди. Савринисо бориб унинг қулоғига бир нима деди. Гаффоржон бағиллаб берди. Савринисо яна бир нима деган эди, Гаффоржон ерга ўтириб, сёқларини типирчилатиб йиғи бошлади. Савринисо менинг олдимга қайтиб келди. Гаффоржон узоқ йиғлади, сидирғасига эмас, дам олиб-дам олиб, бирон нарсага алаҳсиб қолса, йиғлашни унутиб, яна эслаб йиғлар эди.

Уйдан кампир чиқди, Гаффоржонни кўриб, худди бир кор-қол бўлгандай унинг олдига югуриб борди, бошини силаб гап сўради.

— Дадамни айтиб келгин, десам шунақа қилиб ўтирибди,— деди Савринисо.

Кампир бақириб берди.

— Кўшнининг боласини юборсанг бўлмайдами!— деди ва енгидан бир нималар олиб Гаффоржонга берди-да, алдаб-сулдаб кўчага чиқариб юборди.

Савринисо ҳовлига сув сешиб, сўрига жой қилди. Мен нима қилишимни билмай кўчага чиқдим. Муюлишдаги кўприк бошида болалар туришган экан, яқин бордим. Булар мендан ётсирашмади. Гаплашиб кетдик. Бироқ кўп ўтмай, булар менинг ҳар бир сўзимдан кула бошлади, бири «қишлоқи» деб қўйди. Мен, масалан, «дўкан», «нон», «бола» деб ўрганганман, булар «дикон», «нун», «бала» дейишар экан. Шундан кейин менга рўйхуш беришмади. Шунда Гаффоржондан: «Бу бола бизнинг қариндошимиз», деган гапни шунча кутдим, айтмади, болалар қаёққадир кетаётганда менга «юр» ҳам демади.

Қайтиб келдим. Амаким ҳам келибди. Савринисо ўчоқ бошида, бошқалар сўрида гаплашиб ўтиришган экан. Сўз тўй ҳақида бораётган эди.

— Онаси ҳам шунга илҳақ бўлиб кўз юмолмаяпти,— деди кампир нафаси титраб,— қачон олдига кирсам: «Тўй қачон, кўзим очқлигида қизимнинг тўйини кўриб қолай», дейди. Ҳозирнинг ҳам шартим кетиб, партим қолган... Вақтида одамларга ўтқазиб қўйганим бор, тўёнага ким нима олиб келишини билмасам ҳам, ҳар нечук, умидим катта, ўз қўлим билан берганимни ўз қўлим билан олай...

Кечаси Савринисо онасининг. Эзида, кампир билан амаким ва Гаффоржон янги уйда, биз ҳовлидаги сўрида ётдик. Ота-онам хийла вақтгача шивирлашиб ётишди.

— Савринисонинг Азимга ҳеч ҳам кўнгли йўқ экан,— деди аям,— боя сувхонада мени қучоқлаб зор-зор йиғлади.

Дадам аямни уришиб берди.

— Қизиқмисан ўзинг, дунёда қайси бир қиз кўнгли бўлганга тегипти? Қайси бир қиз кўнгли бўлмаганга тегмапти? Тушириндида йиғламасдан аравага чиққан келин борми?

Эртасига кечқурун иккала аммам келишди. Аям шуларнинг олдида амакимга сўз қотди:

— Савринисо ўн олтига энди тўлди, шу ишни бирон йил бўлса ҳам пайсалга солинса бўлмасмикан?— деди.

Бу гап дадамга ҳам маъқул тушди шекилли, сўзга оғиз ростлаганида амаким шовқин солиб берди:

— Ўзинг неча ёшда эрга теккансан?! Ун тўртда эдинг! Нима қиласан Саврини қаритиб!

Қампир мингиллади.

— Абдурахмон узил-кесил гапни айтиб қўйган, бу тўғрида бир нима дегани ҳеч кимга сўз қолгани йўқ!

Тўй келаси ойнинг саккизи, жума кунига тайинланди. Эртасига Савринисо йўлакда дадамнинг оёғига йиқилди, товуш чиқармай куюниб йиғлади. Дадам уни юпатди, «ҳамманинг ҳам бошида бор», деган гапларни айтди.

Мен бир куни Савринисонинг азоб-уқубатларига сабаб бўлаётган Азимни кўриш учун амакимнинг дўконига бордим. Азим мўйлаби энди сабза урган, пешонаси тор, кўзлари катта-катта, бўйи пастроқ бўлса ҳам ҳар елкасига тўрттадан одам сиғадиган бир йиғит бўлиб, дадамнинг айтишига қараганда, «босқончимисан босқончи, босқонни бошидан ошириб уришни Қўқонда шу расм қилган» экан. У дудуқ, хийлагина дудуқ бўлишига қарамай шўх, хушчақчак, яхшигина аския ҳам қилар экан. Қулала аскияда енгилганида унинг дамани қайтариш учун: «Сиз менинг отимни айтгунингизча онам яна битта Қулала туғади» деб шахсига текканида, Азим хафа бўлиш ўринга қотиб-қотиб кулди.

Амаким Яйпанга борганида бизга уй ижарага олиб қўйишни ваъда қилган эди, олиб қўймабди. Шунинг учун уй топилгунча, балки тўй ўтгунча биз шу ерда турадиган, дадам ўзи дўкон очгунча амакимга қарашадиган бўлди. Бу орада мен сиқилиб қолдим; кўчага чиқиб болаларга қўшилолмаيمان; Гаффоржон мактабдан келганидан кейин қулоқни қоматга келтириб нуқул най пуфлайди, чалолмайди, фақат пуфлайди, бундан зерик-

са, кўчанинг у юзидаги ботқоққа бариб бақа ўлдирди. Менга эътибор қиладиган, қўли текканда сўз қотадиган бирдан-бир одам Савринисо бўлиб қолди.

Савринисо бир куни кампирдан жавоб сўраб мени Кўмир бозорида турадиган кичик аммамнинг уйига олиб борди. Аммам қизи Мукаррам икковимизнинг қўлимизга пул бериб, роҳатижон егани яқин Фишткўприкка юборди. Фишткўприк Кўмир бозоридан анча нарида экан. Биз Кўмир бозорида қанорларда кўмир ортилган туяларни, ундан нари ҳар хил ялтироқ нарсаларга тўла боққоллик дўконларини томоша қилиб бордик; Фишткўприкнинг икки томонида заранг коса тутиб тиланаётган пес-моховлар, олдига майда тош уйиб ром очаётган фолбинларни оралаб, кўприкнинг у томонига ўтдик. Янги дўконда ўтирган жиккаккина чол олдидаги музни қириб ликопчаларга солди-да, устига қошиқча билан шинни оқизиб қўлимизга берди. Роҳатижонни қошиқчанинг учида олиб узоқ едик.

Қайтдик. Келиб қарасам, Савринисо йиғлайверибиши кетибди, лекин йиғлаганини билдирмаслик учун мени гапга солди, икки гапнинг бирида кулар эди.

Эртасига иккала аммам келишди, кампир учови узоқ гаплашганидан кейин паранжи ёпиниб қаёққадир кетишди. Иккала аммам нима учун келганини, кампир учови қаёққа борганини шу куни кечаси аямнинг дадамга айтган гапларидан билдим: учови шу маҳаллалик Банди эшонга бориб илму амал қилдиришибди, Савринисони Азимга иситтиришибди. Шундан кейин, билишимча, Савринисо кампирнинг зиқнови билан, жўмрагига пахта тикилган сопол обдастан сув ичадиган, фақат кампирнинг қўлидангина овқат ейдиган, амал кўмилган кўча эшиги остонасидан нари ҳатламайдиган бўлди.

Тўй куни яқинлаша бошлади. Савринисо нуқул мени қучоқлаб товуш чиқармай йиғлар эди.

Янги ой чиқди. Сешанбадан бошлаб Ғаффоржон икковимиз узоқ-яқиндаги қариндошларимиз, таниш-билишларимизни тўйга хабар қила бошладик, катта аммамизни айтгани Ойимқишлоққа бордик. Аммамиз бир дўппи ёнғоқ берди. Ёнғоқни Ғаффоржон икковимиз бўлишиб олдик. Мен ўз тегишимни келтириб Савринисога бердим. Савринисо юз-кўзимдан ўпди, катта уйнинг зинасига ўтириб, амиркон ковушини ечди-ю, пошнаси билан ёнғоқни чақиб, биттасини ўзи еса, иккитасини меннинг оғзимга солди. Ёнғоқ тамом бўлганидан кейин Савринисо бошимни тиззасига олиб, силаб бир куй мақомига тебра-

ниб ўтирди. Чаккамга бир томчи илиқ ёш томди. Станцияда паровозлар бир-бирига навбат бермай қичқираб эди. Савринисо ўйчан, лекин беихтиёр товуш чиқариб гапира бошлади:

— Поезд мени чақиряпти... Чақир! Қаттиқроқ чақир, бораман! Мени узоқ-узоқ юрларга олиб кет!

Қаёқдандир пайдо бўлган амакимнинг бақирган товуши эшитилди.

— Қаёққа олиб кетади!— деди ва Савринисога томон отилди.

Мен аранг қочиб қолдим. Амаким даҳшат ичида ўзини уйга урган Савринисонинг кетидан отилиб кирди. Савринисонинг аввал «Дадажон!» деган чинқириғи, кейин мушукдай вағиллагани, ниҳоят, инграгани эшитилди-ю, жим бўлиб қолди. Бу жимликда кампирнинг товуши эшитилди.

— Ҳой, болам, Абдурахмон, эвида! Пўписи қилгин, кўрқитгин, наинки шунақа урсанг!

Мен деразанинг олдида дағ-дағ титраб турардим. Қоронғи уйдан аям чиқди, менинг ранг-қутим ўчганини кўриб югуриб келди, қумғондан сув олиб юзимга сепди, гап сўради. Мен жавоб беришга улгурмай ичкаридан амаким чиқди ва онамга «кир» деб ишора қилди-ю, оёғидан тушиб қолган бир пой ковушуни кийиб кўчага чиқиб кетди.

Онамнинг кетидан уйга кирдим. Савринисо тахмоннинг олдида мукка тушиб ўзини билмай ётар эди. Аям тахмондан кўрпа тортиб туширди, жой солди, қисқа-қисқа нафас олаётган Савринисони кўтариб ётқизди. Аям кўтарганда Савринисо эшитилар-эшитилмас ингради.

— Ваҳима қилма, ўлмайди, кечгача тузалиб қолади,— деди кампир бошидан тушиб кетаётган рўмолини пешонасига суриб.— Овсинингга айтмай қўя қол!..

Кампир чиқиб кетди.

Савринисо кечгача ҳам ўзига келмади, аксинча, иситма чиқарди. Аям унинг ёнидан жилмади. Мен гоҳ деразадан қарайман, гоҳ эшикка бош тикман, Савринисо кўзини очишини, мени чақиринишани кутаман, ундан ҳам кўра бирдан: «Ва-а, ҳаммаларингни алдаган эдим» деб ўрнидан туриб кетишини хоҳлар эдим.

Шомдан кейин дадам билан амаким келишди. Дадам Савринисонинг ёнида бирпас ўтиргандан кейин елкасига секин туртди. Савринисо кўзларини хиёл очди, лекин осма чироқнинг хира шуъласида дадамни танима-

ди, синчиклаб қарашга дармони етмади шекилли, кўзини яна юмди. Дадам ташқарига чиқди. Эшик олдида қилмишига ўқиниб, бошини қуйи солиб турган амаким имо билан: «Қалай?» деб сўради. Дадам индамай зинадан тушиб кетди.

Ярим кечага бориб Савринисо оғирлашиб қолди. Ҳеч ким, ҳатто кампир ҳам кечаси билан кўз юммади. Воқеадан ва ҳозирги аҳволдан Савринисонинг онаси хабардор бўлиб қолмасин учун ҳамма оёқ учида юрар, шивирлаб гаплашар эди. Саҳарга яқин амаким она-боланинг қўшмозор бўлишидан қўрқди шекилли, хотинини бир баҳона билан қўшнисини — яқинда қазо қилган Абдураззоқ ямоқчининг уйига элтиб қўйди. Савринисо ўсал экан шекилли, дадам чуқур хўрсиниб аямга: «Бечора тугаб боряпти, кўзларини кўрдингми, дунёга тўй-маётинпти», деди.

Савринисо ўша маҳалда узилган экан.

Ўлик ювилиб тобутга солингандан кейин азага келган хогинлар орасида: «Қизнинг ўнг биқинни моматалоқ бўлиб ётипти, зарб еган экан» деган гап ўрмалаб қолди. Буни фаҳмлаган фаҳмлади-ю, фаҳмламаган фаҳмламади, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверди.

Тобут кўтарилганда амаким икки-уч қалқиди-ю чалқанчасига кетди. Одамлар уни уйига олиб кириб ётқизишди. Амаким шу ётганича Савринисонинг еттисига ҳам, йигирмасига ҳам туrolмади.

Савринисо дафн қилиниб, икки кун ўтгач, онасини Абдураззоқ ямоқчининг уйидан олиб чиқишди. Кампир йиғлаб туриб худонинг иродаси, пешона, тақдири азал ҳақидаги узундан-узоқ даромаддан кейин Савринисо тўсатдан қазо қилганини унга айтди.

Тери-ю, суякдан иборат бўлиб қолган бемор кўзларини катга очди, оппоқ тилини зўрға чиқариб, қонсиз лабларини ялаган бўлди, кўзларини яна юмди, киприклари ялтиради. Унинг куйгани, йиғлагани, фарёд чеккани шу, бундан ортиққа мадори йўқ эди.

Ўзини билмай ётган беморга кампир тасалли берган бўлди.

— Бола бечора қиз кетди, у дунёда ҳурларга қўшилиб кетади...

Кунлар ўтган сайин бу хонадонга яна бир мусибат қора кўланка сола бошлади: ювғучининг гапи аста-секин ўрмалаб, миршаббошининг қулоғига етадиганга ўхшаб қолди. Мен буни даданинг уста Ҳомиджонга айтган гапларидан биллиб қолдим:

— Бу гап миршаббошининг қулогига етса ёмон бўлади, ўриснинг зақуни қаттиқ. Яйпанда бир қассобни арава уриб ўлдирганида Қўқондан йигирматача терговчи борди, икки кун ўликни жойидан жилдиргани қўймади, бутун бозорбоши уч ҳафта сўроқ берди.

Уста Ҳомиджон ваҳмак одам экан, бу гапни эшитгач, чўчиган хўроздай бўйинини чўзиб, огир-огир киприк қоқди. Дадам иккови ҳамон огир ётган амакимга сир бермай кўчага чиқади, уйга киради, шивирлашади... Уста Юнус, уста Ароқул деганлар келишди. Узоқ маслаҳат қилишди. Кампир буларнинг ҳеч биридан қочмаса керак, гапга аралашиб, ҳеч кимга сўз навбати бермасди:

— Олдин оламан деб исини чиқариб қўйманглар, худо хоҳласа, бу гап маҳалладан ташқарига чиқмайди, маҳаллада ўғлимнинг душмани йўқ...

Шундай бўлса ҳам булар, чамамда, закон биладиган бирон одамнинг таскин-тасаллисига муҳтож эди. Шундай одам маҳалланинг ўзидан чиқиб қолди. Темирбой боққол деган бундан уч йил бурун биров билан законлашиб саёзгача¹ борган экан. Уста Ҳомиджон шу одамнинг қўйнига қўл солиб кўрибди. Бу сдам воқеадан, дадамлар тортаётган ташвишдан хабардор экан, гапни кўпайтирмай: «Даъвогар бўлмаса кимнинг ким билан иши бор?» депти.

Бу борада даъвогар йўқ эди.

Савринисонинг қирқн ўтгандан кейин Азим дудуқ йўқолиб қолди. Қидирилмаган жой қолмади. Уша куни биров уни Шалдирамоқда ғалтакарава суриб кетаётганини кўрибди. Ғалтакаравада гуллик қора лас кўрпа, қизил лўлаболниш, яна алланималар бор экан. Кўрган киши: «Йўл бўлсин, Азимбой» деса, Азим: «Ойним ўттиз бўлди», деган эмиш.

Бутун ҳовлини тўлдириб турган Савринисо экан, ҳаммаёқ ҳувуллаб қолди. Савринисонинг зинада ўтириб амиркон ковушининг пошнаси билан ёнғоқ чаққан, тахмоннинг олдида мукка тушиб ётгани, одамларнинг елкасида лапанглаган тобут кўз ўнгимдан сира кетмас эди.

Бир куни шом пайтида анҳорнинг кўпригидан оёғимни осилтириб жимгина ўтирган эдим, ёнимга Гаффоржон келиб ўтирди.

¹ Саёз — судьялар съезди.

— Бир йили дадам мени Шоҳимардонга олиб борган эди. Шоҳимардоннинг йўлида битта тоғ бор, шу ердан ўтишда «Қирқ қизлар-у!» деб чақирсанг тоғнинг ич-ичидаги ҳур қизлар «ҳувв» деб жавоб беришади. Савринисо опам шу ҳур қизларга қўшилиб кетди. Катта энам шунақа деяптилар. Шоҳимардонга борамиз. Дадам олиб боради.

Қошки эди ўша тоққа мен ҳам борсам, бор товушим билан ҳур қизларни чақирсам, ҳур қизлар, шуларнинг ичида Савринисонинг ҳам «ҳувв» деган товушини эшитсам...

Амаким бир оз ўнгангандан кейин дадам аямнинг кўз ёшларига раҳм қилиб шу маҳалладан ҳовли топди. Бунга жуда суюндим, чунки бу ерда амакимнинг кўзларидан, соқоли, қоп-қора қўллари, ҳатто жағи узилган ковушидан ҳам қўрқар эдим.

Биз Оқ домла деганнинг ташқисига кўчадиган бўлдик. Ҳали дармонга кирмаган амаким ва унинг бемор хотинига аям қатнаб, Абдураззоқ ямоқчининг дастёр бўлиб қолган қизи Омина доимий туриб қарайдиган бўлди.

ХУДО

Оқ домланинг ташқиси бир вақтлар ташқи бўлиб, кейинчалик ҳовлисининг ярмидан кўпини янги меҳмонхона эгаллагани, уй бузилиб, ўрнига жувозхона солинадиган бўлгани учун қаровсиз қолган, ҳозир жиннихона қилиб қўйилган, домла шу ерда жинниларни ўқиб тузатар экан.

Оқ домла пешонаси, кўз остлари, бир чеккаси ва бутун бўйни оппоқ пес, бироқ нафасидан жинни шифо топадиган бўлгани учун халқ Пес домла дегани оғзи бормай, Оқ домла деркан. Биз кўчиб келадиган бўлганимиздан кейин уйнинг олдидаги харига занжирбанд қилиб қўйилган икки жинни янги отхонага олиб чиқилибди.

Дадам уйнинг шикаст-рехтини тузатди, ҳовлни янтоқ ва қора шўрадан тозалади.

Кўчиб келган кунимиз эртасига эрталаб отхона томондан ғалати бир ўкирик эшитилди. Дадам ишга кетган эди, аямнинг ҳайҳайлашига қарамасдан югуриб йўлакка чиқдим. Отхонанинг олдида норғул бир йнгит устунга боғлаб қўйилган икки жиннини гаврон билан

навбатма-навбат урмоқда, домла эса кичкина гилам-чада чўккалаб, бошчни қуйи солганича дуо мақомига тебраниб, ҳар замон-ҳар замонда жинниларга дам солмоқда эди. Жинниларнинг бири йигитга орқасини бериб жим, ҳатто гаврон тушганда ҳам сесканмасдан тахт турибди, иккинчиси эса ҳар гаврон тушганда туядай ўкираётибди. Гаврон синиб тамом бўлгандан кейин домла юзига фотиҳа тортиб ўрнидаа турди ва гилам-часини қоқиб қўлтиғига қистирди-да, битта-битта қадам босиб уйига кириб кетди. Маълум бўлишича, домла ҳар кун бомдоддан қайтганида жинниларни мана шу хилда урдириб ўқир экан.

Қайрилиб қарасам орқамда ранг-қути ўчган аям турибди. Аям кечқурун дадамга воқеани айтиб: «Бу ердан кўчамиз», деб туриб олди.

Бошқа ҳовли ҳадеганда топилавермади. Қўқоннинг бўри бўлиб улийдиган ва мушук бўлиб вағиллайдиган куз шамоли бошланиб кетди. Уйимизнинг олдида айвон бўлмагани учун эшик сал очилса шамол уйни кўтариб кетгудай бўлар эди.

Жинниларнинг дод-фарёди, жиннилардан кўчадиган жин ваҳимаси устига яна уйнинг бу қадар ноқулайлиги қўшилган бўлса ҳам, аям бошқа ҳовлига кўчишдан айниб қолди, дадамга: «Майли, қишни шу ерда чиқарайлик, уёғи худо пошшо», деди; «Дадангга айт, кўчмаймиз, шу ер яхши», деган мазмунда менга ҳам гап ўргатди. Кейин билсам, амакимнинг уйида хизмат қиладиган одам бўлмагани учун кампир бизникида турмоқчи, бунга ҳозир уйимизнинг торлиги ва ноқулайлиги монелик қилиб турган экан.

Биринчи қор учқунлаб турганда шу маҳаллалик Муқим бува деганнинг ташқисига кўчдик. Катта йўл бўйи, узун йўлакнинг ўнг томонидаги ҳовличанинг бирёғи — қоронғи ва пачақ бўз дўкони, бирёғи — меҳмонхона. Дадам ҳовличанинг ярмидан икки томонга иккита устун ўрнатиб, чий тортиб қўйди.

Муқим бува тўзғоқдай оппоқ, дўконига саҳарда кириб кетганича кун бўйи, баъзан кечалари ҳам шилиққа-шиқ, шилиққа-шиқ бўз тўқийди, баъзан: «Худога шукур!» деган товуши эшитилиб қоларди. Унинг хотини — ўзига ўхшаган оппоқ Тўхта хола кўчиб келган куними ош қилиб йўқлаб кирди. У ҳам мусофирни «худо қилган бахти қора» деб билар экан. Унинг сўзига қараганда, кишининг мусофиратда тўккан кўз ёшлари охиратда этагига дуру гавҳар бўлиб тушар экан.

Тўхта хола ҳам фарзанд доғини кўп кўрган, етти қиз, тўрт ўғлидан фақат иккита қизни қолган, бири Тўхлимерганга, бири Авғонбоққа тушган экан. Тўхта холанинг мусофирга шафқатидан ҳам кўра фарзанд доғини кўп тортганлиги уни аямга яқин қилиб қўйди. Шундай бўлса ҳам Тўхта хола уйимизга кам кирар, куни бўйи ва кечалари ҳам чарх йигирар эди, чилла кириб, совуқ заптига олганда, кампир «темирчининг арча кўмиридан бозиллаб турган сандал»ига исиниб олгани кўпроқ кирадиган бўлди.

Бир кечаси амаким икки хуфтон кечроқ Гаффоржонни олиб келди ва хўрсиниб, ҳамма кутиб турган гапни айтди: «Худо омонатини олди», деди. Дадам иккови чиқиб кетди. Гаффоржон онасининг ўлганини пайқаманган экан, ётиб ухлади. Эрталаб азахонага аям ҳам кетди. Мен унинг боришини сира истамасдим, амаким кўз ўнгимдан кетмас эди.

Тушга яқин дадам бизга овқат келтириб берди, кечқурун кампирни олиб келди; кампир касал экан, сандалнинг четидан жой қилиб берди-ю, яна кетди.

Эрта ётдик. Кампир сандал кўрпани ўзининг устига тортди. Гаффоржон икковимизга жой солдим. Ухлаб қолдик. Бир маҳал Гаффоржон уйғониб сув сўради. Қоронғида кампирнинг вағиллаган товуши эшитилди: «Ўл! Оғзингни очиб ёт, чанқоғинг босилади!» деди. Мен етимга раҳмим келиб, сув келтириб бердим.

Аям азахонада бир ҳафтадан ортиқроқ қолиб кетди, лекин ҳар куни пешинда кампирга ош қилиб бергани келарди. Кампирнинг дўппидеккина қозончаси бор экан, аям шунда ош дамларди. Ошни кампирнинг ўзи сузиб, бировга манзират ҳам қилмай, якка ўзи ерди. Мен-ку суқланидиган бола эмас, дадам бировнинг қўлидан битта ёнғоқ ҳам олдирмай ўстирган, лекин шунча эрка ва тантқиқлиги билан Гаффоржон ҳам ғашлик қилмас, афтидан, шунга кўниккан эди.

Шу-шу кампир билан Гаффоржон бизникида қолиб кетди.

Кампир ҳар куни, шомдан кейин Гаффоржон икковимизни кўчага чиқармай намозлик ва ҳар хил дуолар ўргатарди; гўр азоби, қиёмат, фаришталар, шайтон ва бошқа кўк жониворларидан гапирарди. Гаффоржон кўпанча эркалик, тантқиқлик қилиб бу гапларга чандон қулоқ солмасди, лекин мен қулоқ солмагани кампирдан ҳайиқардим. Кампир айтган жониворларни сал кунда кўз олдимга келтирадиган бўлдим: фаришта —

каттакон парбона, ҳур — қанотли Савринисо, шайтон — туёқли, қадласи хуроснинг тожиги ўхшаган одам, арвоқ — юрадиган кафанли ўлик, жин — бир оёқли арвоқ, алвасти — одамсимон қора ҳўкиз... Бир кечаси кампир худо нималарни қайси кунларда яратганини айтиб берди. Қайси кун нималарни яратгани эсимда қолмаса ҳам, кунлар ҳақида тасаввур қолди: шанба — парпаша паранжи рангида, якшанба — қорамтир қизил, душанба — кўк, сешанба — қоп-қора, чоршанба — кулранг, пайшанба — сариқ, жума — ҳаворанг.

Ғаффоржон сўфи Бадал эшоннинг хонақосида очилган жадид мактабида ўқир экан, онаси ўсал бўлгандан кейин дадаси мактабга юбормай қўйибди, онасининг йигирмаси ўтгандан кейин мактабни кампир эсга солди. Зотан, амаким Ғаффоржонни мулла қилиш эмас, кампирнинг қулоғи ва жағини ярим кун бўлса ҳам тинчителиш учун мактабга берган экан.

Мактаб Галабоққолликда, бу ерга узоғи билан учтўрт юз қадам келса ҳам, Ғаффоржон ҳали бирон марта ҳам ўзи бориб келмаган, авваллари уни гоҳ Савринисо, гоҳ Азим олиб бориб олиб келаркан, энди бу вазифа менинг зиммамга тушди.

Ҳар кун эрталаб кампир вағиллайди, Ғаффоржонни, баъзан ҳаммамизни қарғайди. Ғаффоржон йиғи-сиги билан мактабга отланади, кўчага чиққандан то мактабга етгунимизча най пуфлайди. Бир кун хонақо эшигидан кирганимизда Ғаффоржон кўлини орқасига қилиб ҳовлида айланиб юрган чўққисоқол, пиёзи чакмач ва чақмоқи телпак кийган бир кишини кўриб тўхтади ва шивирлаб: «Домла, Абдуваҳоб домла, ҳозир мени уради» деди. Домла бизни кўрди, кўрсаткич бармоғи билан имлаб чақирди. Ғаффоржон ҳарчанд кўрқса ҳам югуриб борди. Домла мени ҳам чақирди. Мен ҳам бордим. Домла авзойидан Ғаффоржонни урадиган бўлса ҳам, бегона бола олдида ургиси келмади шекилли, урмасдан, нега кичикканини сўради, унинг онаси ўлганини эшитиб бошини силади, бир нималар деб кўнглини кўтарди. Ғаффоржон, калтак емаганига суюниб, югурганича ҳужралардан бирига кириб кетди. Домла мени гапга солди. талаффузимдан қишлоқ боласи эканимни билди шекилли, қайси қишлоқдан эканимни сўради. Мен «кўчманчимиз» деёлмадим, қизариб кетдим шекилли, икки ёноғим ловиллаб кетди. Уялганимни кўриб домла бошқа гап сўрамади. Югурганимча хонақодан чиқиб кетдим. Пешинда Ғаффоржонни олиб кетгани

келганимда Гаффоржон домла менга нима деганини сўради, жавобимни эшитиб: «Домла қишлоқ болаларини яхши кўради, найманчалик Мелибой деган болани пул олмай ўқитади», деди. Яна бир кунни ўша Мелибой деган болани ўз кўзим билан кўрдим: олача гуппи тўн, қундузсиз телпак кийган бўлиққина бола экан. Кўп афсус қилдим, Абдуваҳоб домла гап сўраганда, фалон қишлоқданман десам, эҳтимол, мени ҳам мактабга олиб бепул ўқитар эди... Бироқ домлага яна рўпара бўлгани тортиндим. Қани энди мен ҳам эркантиқ бўлсам, кўп гапирсам, беҳуда шўхликлар қилсаму кампир мендан безор бўлса, дадамга айтиб мактабга бердирса! Индамаслигим, қобиллигим кони зиён бўлди.

Бир кунни Гаффоржонни мактабга қўйиб келсам, аям ўчоқ бошида дам-бадам бурнини этаги билан артиб, товуш чиқармай йиғлаб ўтирибди, кампир сандалнинг четида дока рўмолини елка аралаш бошига ташлаб, худди кўршапалакка ўхшаб букчайиб, тез-тез тасбеҳ ўгираётди. Кампир жуссасига, ҳол-аҳволига буткул мос келмайдиган қаттиқ ва ваҳимали товуш билан онамга вағиллади.

— Тур, чиқиб қорни кура! Йиғлама деяпман, ҳув кўз ёшинг ўз бошингни есин!

Аям ўпкасини тутишга ҳаракат қилди:

— Қор тинсин, ундан кейин курарман...

Кампир яна вағиллади:

— Қор қачон тинишини — худонинг ишини қаёқдан биласан, арвак!

«Арвак» деганда менинг кўз олдимга чўп-устихон, ранги оппоқ бола келар, аямнинг озғин ва ранги оппоқ экани хаёлимда ҳам йўқ эди, дарров қарадим, ҳақиқатан ҳам аям ниҳоятда озғин ва ранги оппоқ экан.

Жанжал бир пиёла чойдан чиқибди. Амаким бундан бир ҳафта бурун кампирга қадоғи фалон пуллик бир юмалоқ тоза фамил чой келтириб берган, кампир уни ёстиғининг тағида асраб ёлғиз ўзи ичиб юрган экан. Чой шу бугун тугабди. Кампир бу чойнинг мақтовини яна эшитиш, қандай чой ичиб юрганини, Абдурахмон Абдуқаҳҳорга қараганда меҳрибонроқ эканини айтиб, келини олдида мақтаниш учун шу чойдан аямга бир пиёла берибди ва ичиб бўлганидан кейин «Қалай?» деб сўрабди. Аям чойнинг хушбўйлигини таъмин кампирнинг ўзидан эшитган, бу мақтовга ўзидан ҳам бир нима

қўшиш мақсадида хушбўйлиги ва таъми устига қоринни ҳам тўйдирад экан, демоқчи бўлиб: «Худди бир коса гўжа ош ичкандай бўлдим» дебди, шундай депти-ю, кампирдан балога қолибди: «...ана сен безотсан, ана сен бунақа нарсаларни қаёқдан биласан, наинки, шундақ чойни гўжага ўхшатсанг!..» Шундан бошланган гап аямнинг рўзғор тутишига келиб тақалди:

— Сен болагинамнинг бирини иккита қиладиган хотин эмассан! Уйда барака йўқ! Шу замонда чироғнинг шишаси ёрилса ким дарров янгисини олдирадн, қоғоз ёпиштириб тутавермайсанми! Устингга хотин олиб бермасам мен ҳам юрган эканман! Қўйдирвораман!..

Имонсиз кампир укам Улмасой икковимизни ҳам қўшиғига қўшди: «Сендан бўлган бола нима бўлар эди, итдан бўлган қурбонликка ярамайди...» деди. Бўйнимга осилган тавқн лаънат — «келгинди», «кўчманчи», «мусофир» деган сўзлар ҳам бир бўлди-ю, кампирнинг бу гапи ҳам бир бўлди.

Шу ғалвадан кейин кампир пишириб ейиш, чайнаб ютиш мумкин бўлган ҳамма нарсани сандиққа солиб қулфлаб олди, ҳатто жўн чойни ҳам ёстиғининг тагига қўйиб, керак бўлганда бир чимдим берадиган бўлди. Кампир ҳар ишдан бир ишқал топар, ҳар баҳона билан аямни уришар, қарғар, дадамга чақиб урдирар, дадам сўзига қулоқ солмаса: «Она рози — худо рози, хотин топилади, она топилмайди!» деб ўзи ҳам йиғлар эди.

Мен Ғаффоржонни мактабга олиб борганимдан ва олиб келганимдан кейин ҳам кунни мумкин қадар Тўхта холанинг уйида ўтказишга тиришар эдим. Тўхта хола олдимга жийда, ўрик ва бошқа топган-тутганини қўяр, гапга солар, баъзан қизиқ-қизиқ эртақлар айтиб берар эди. Мен унга жуда эл бўлиб қолдим, бир кунни чархининг чармаги синиб қолганда, янги чармак ясаб бердим. Аям кампирнинг вағиллаши, қарғашидан нарироқда туришимни хоҳласа керак, Тўхта холанинг уйида эканимда ҳеч қачон чақирмас эди.

Бир кунни кечки пайт Жарбулоқдан аямнинг уч-тўрт йилдан бери кўришмаган акаси келди. Дадам ишдан келиб меҳмон билан кўришди-ю, уйда гўшт бўлмаса керак, Ғаффоржон икковимизга уч мири бериб, гўшг келтиргани буюрди. Кампир қараб турган экан, Ғаффоржон икковимизни чақириб қўлимиздан пулни олди ва дадамни четга тортиб қўлини пахса қилди.

— Уч мирига Серса ковушдай гўшт беради-да, нима қилади гўштни, гўштсиз кичири қилиб қўяқолсин! Қатиқ билан еса кичири ҳам яхши бўлади,— деди.

Аям бунни эшитиб қолди. Назаримда меҳмон ҳам эшитди. Кампир овқатгача ҳам, овқатдан кейин ҳам қовоғини очмади, ниҳоят, меҳмоннинг олдида бир дилсиёҳлик қилиш муддаосида бўлса керак, Гаффоржонни тергади.

— Гаффоржон, бугун мактабингда неча варақ китоб ўқидинг?

Гаффоржон ҳайрон бўлиб қолди.

— Варағ ўқиганимиз йўқ...

Кампир вағиллади.

— Варақ ўқимаган бўлсанг, нимани ўқидинг? Домланг ўқитадими ўзи? Мустафонинг нечта тешиги бор?¹

Гаффоржон «Мустафо»нинг ёзилишини билса ҳам «тешигини» санамаган экан, билмади.

— Жадид шу-да, Мустафони ўқитмайди,— деди кампир ва жадидни одам деб ўйлар экан, қаргаб кетди.— Худоё оғзидан қони келсин! Мустафо кўр қилсин!..

Кампир шақиллар, Гаффоржон ҳўнграр эди. Ҳаманинг дили сиёҳ бўлди.

Меҳмон кетди, аям йўлакка чиқиб йиғлади. Ётар маҳалида кампир қилмишига важ кўрсатган бўлди;

— Угай ака ҳеч қачон акалик ташмайди, сенга гап ўргатиб уйингни бузади. Бундан ташқари аканг юзида фариштаси йўқ одам экан!— деди.

Аям унинг гапларига гап қайтармади. Дадам ҳам индамади. Кампирга аямнинг: «Хўп, акам бундан кейин келмасин» демаганидан ҳам, даданинг индамагани кўпроқ алам қилди шекилли, шовқин солиб, «эрини миниб олган келиннинг дастидан» додлади ва аразлаб ўша заҳотиёқ амакимнинг уйига кетмоқчи бўлди. Дадам қўймади.

Бир куни аям пайт пойлаб туриб дадамга йиғлади.

— Яна кўзимга қора эчки кўриняпти. Жиннихона бўлса ҳам Оқ домланинг ташқиси яхши эди, ҳар нечук домла, дуо, инсу жинс йўламасди...

¹ Мустафо Муҳаммад пайғамбарнинг сифатларидан бири бўлиб, эски араб алифбесида «Мстфи» шаклида ёзилар, ҳақиқатан олдинги тўрт ҳарфнинг «р» сингарни тешиги бўлар эди. Кампир саводсиз бўлса ҳам бу сўзнинг ёзилишини кўрган, тешигини санаб ёдила сақлаган экан.

Дадам уни уришиб берди.

— Аҳмоқ бўлма, Оқ домланинг ўзи касал бўлиб ётган эмиш!— деди.

Мен суйган бандасига касаллик юборадиган, болаларни ўзи бериб ўзи оладиган, одамларга жонини омонат берадиган, бизни кўчманчи, келгинди, мусофир қилган ва қилиш-қилмиши одамларга ранж-алам етказишдан иборат бўлган худонинг шакл-шамойилини, афтангорини, сохт-сумбатини сира кўз олдимга келтиролмас эдим, бора-бора «худо» дейилганда бошига елка аралаш дока рўмол ташлаб, сандалининг четида кўршапалакдай букчайиб ўтирадиган кампир кўз олдимга келадиган бўлди.

Бирёқда «она рози — худо рози», бирёқда аямнинг ноҳақдан тўкадиган кўз ёшлари, дадам икки ўт орасида қолиб қийналса керак, дўконда иш жуда камлигидан нолишига қарамай кейинги вақтларда уйга ярим кечалари келадиган бўлди. Бир кечаси Фаффоржоннинг инжиқ-тантқиқлигидан ва кампирнинг шанғиллашидан безор бўлиб, совуқ ва қор ёғиб турганига қарамасдан кўчага чиқдим, амакимнинг дўконига бордим. Дўконнинг эшиги ёпиқ. Гиштлик мачит, Бойтакўприкдаги келадиган таниш-билиш усталар ва уларнинг шогирдлари тутаб ёнаётган каттакон тўнка атрофига тизилишган, китобхонлик бўлмоқда эди. Китобни хира осмачироқ остида ўтирган дадам ўқимоқда эди. Менинг кириб бир чекхада ўтирганимни ҳеч ким пайқамади. Дадам мулла эканини шунда билдим. Китоб ниҳоятда қизиқ, товламачи Далла деган бир хотиннинг қилмишлари ҳикоя қилинар эди.

Китобхонлик тамом бўлгандан кейин булар гаплашиб қолишди. Мен уйга бориб воқеани аямга айтдим. Аям дадамнинг мулла эканини билар экан. Унинг айтишига қараганда, дадам китобни жуда яхши кўрар, камоли яхши кўрганидан тушига кирган, тушида Ҳас-ти Хизр бир китобдан бир-икки хат ўқитган, кейин ўша варақни йиртиб олиб дадамга егизган, шундан кейин дадам мулла бўлиб қолган экан. Далла ҳикоясидан эсимда қолганларини айтиб берган эдим, аям жуда ҳам қизиқиб қулоқ солди, кейин дадам келганда ўпкалади:

— Уйга бевақт келасиз десам жонингизнинг ҳузурини топиб олган экансиз-да...— деди.

Аям бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, шу билан: «Онанг тўкадиган заҳарни битта ўзим ютиб ўти-

рибман», демоқчи эканини ҳатто мен ҳам фаҳмладим. Дадам ўзини фаҳмламаганга солди.

— Диққатман, диққатман! Чилла ўтиб боряпти, ишнинг баракаси йўқ. Қишлоқ яхши эди,— деди.

Аямнинг жон-жаҳони ёришиб кетди.

— Уруш деб шаҳарга кўчган эдик, қани уруш? Қишлоққа кета қолайлик! Шаҳарда сувдан бошқа ҳам-ма нарсани сотиб оламиз, қишлоқда ундоқ эмас эди...

Бу гапдан кампир хабардор бўлиб ҳовлини бошига кўтарди, аямни юлмоқчи бўлди.

— Келин деганни худойи таоло она-болани бир-бирдан жудо қилишга яратган! Илму амал билан боламни ўзингга қаратиб олгансан!

Кампир супургининг устига ўтириб, шапалоғини чапараста қилиб аямни хўп қарғади. Кампир ҳар сафар қарғиш-дуога қўл кўтарганида аям йиғлар, унинг қарғишлари дарров бизга тегадигандай чинқириб, Ўлмасой иккоенимизни бағрига босар эди. Дадам ҳарчанд хуноб бўлса ҳам, онасига қарши бирон сўз айтмас эди.

Қунлар ғурбат билан бошланиб ғурбат билан тугар эди. Шу орада Ўлмасой касал бўлиб қолди-ю кўчиш тўғрисида бошқа гап очилмади. Кампирнинг жағи бир оз тийилди.

Боласининг касал бўлишидан юрак олдириб қолган аям нима қилишини, ўзини қаёққа уришини билмай, феъли тез бўлиб, дадамга, ҳатто кампирга ҳам шовқин соладиган бўлиб қолди. Кампир боланинг касал бўлишига бирдан-бир сабаб аямнинг «касофат»лиги деб билса ҳам қўшноч топтирди. Қўшноч келиб Ўлмасойни хипчин билан савалаб кўчирди, қора товуқ сўйиб қонлади. Банди эшон ҳар куни саҳарда аврод ўқир экан, аям ҳар куни саҳарлаб Ўлмасойни кўтариб авдорга борадиган бўлди; бир куни қўлимга бир обдаста сув бериб, мени ҳам олиб берди.

Банди эшоннинг катта ҳовлиси лик тўла хотин-халаж. Совуқ бўлишига қарамай, ҳамма рўпара келган жойга ўтириб жимгина қулоқ солмоқда. Яримдан юқориси ойнавандлик баланд айвоннинг дамида Банди эшон жуда ҳам ёқимли товуш билан аврод ўқимоқда эди. Тонг ёришгандан кейин эшон авродни тугатиб фотиҳага қўл кўтарди. Ҳамма гуриллаб юзига фотиҳа тортди. Шундан кейин ҳар ким топган-тутганини гавдалик бир кампирга топшириб тарқалди.

Шу куни кечга бориб Ўлмасой кўзини очди. Ҳамма-миз суюндик. Аям саҳарда Ўлмасойни кўтариб яна ав-

родга кетди. Мен Гаффоржонни мактабга қўйиб келдим кампирнинг дод-фарёди устидан чиқдим: аям авроддан Улмасойнинг ўлигини олиб келибди... Аям эшикнинг ёндорисига суяниб, икки қўллаб жағини ушлаганича тек турар, амаким унга бир нималар деб тасалли бермоқда эди.

Одам йиғилди, қавм-қариндошлар келишди. Пешинда маҳалла жойнамоз ёпилган замбилни кўтариб кетишди.

Шу билан уйимиз худди қабристондай жимжит бўлди-қолди. Кампир, ҳатто Гаффоржоннинг ҳам товуши чиқмас эди.

Қиш чиқди. Деворларнинг қавагида қурбақалар қуриллаб, том ва деворларда муснчалар ҳу-ҳулаб қолди.

Қишлоққа кўчиш ҳақида аям бўлак оғиз очмаган бўлса ҳам, дадам шунинг ҳаракатида юрган экан шекилли, бир кун хушхабар топиб келди:

— Дунёда ҳали ҳам жаннати одам кўп, Қудашга кўчамиз, ҳовли-жой, дўкон ҳам тайёр, деди.

Амакимнинг қудашлик Тўрақул вофуруш¹ деган бир таниши бор экан, шу одам дадамнинг қишлоққа кўчиш нияти борлигини билиб: «Бизнинг Қудашга ҳам темирчи ярашади, кўчиб борадиган бўлсангиз йўлингизга пойандоз соламиз», дебди ва уй-жой, дўкон ваъда қилибди. Дадам Қудашга бориб уй ва дўконни кўриб келди.

Кўчишимиз аниқ бўлиб қолгандан кейин кампир Гаффоржонни олиб амакимнинг уйига кетди. Кўчишимиздан бир кун олдин аям икковимиз кампир билан хайрлашгани бордик. Кампир янги уйда ҳамон бошига елка аралаш дока рўмол ёпиниб, кўршапалақдай букчайиб ўтирган экан. Аям шод-хуррам бўлса ҳам синиқ товуш билан хайрлашди: «Биз билан кетмас экансизда», деди. Аям бу гапни тил учида айтаётганини билиб турсам ҳам, «унақа дема», деган маънода секин биқинига туртдим.

Шундай қилиб ўрик гулини тўкканда Қўқондан Қудашга кўчдик.

ТЎРАҚУЛ ВОФУРУШ

Яйпан кўчалари кенг, лапқаси, отўйини бор, толларда бедана, кўча бўйи ва бозорбошидаги дўконларда

¹ Қосибларнинг молини кўтара оладиган савдогар.

каклик сайрайдиган обод қишлоқ эди. Қудаш кўчалари тор ва эгри-бугри, биронта дўкон бўлмаса ҳам кўзимга Яйпадан яхшироқ кўринди. Йўл бўйидаги деворсиз, девори қулаган, нураган боғлар, қиғир-қийшиқ уйларни қучоқлаб ётган чорбоғлар қийғос гулга кирган, бутун қишлоқ каттакон боққа ўхшарди. Қулала юриб кетаётган араванинг орқасидан сакраб тушди, йўл бўйидаги гулдан тушиб қизарган ўрикнинг шохини эгиб гўра олди, аравага етиб олиб гўрани ҳаммамизга улашди. Гўра чигитдан катта эмас эди, лекин еганимда ҳаммаёқни баҳор ҳиди тутиб кетди, бутун баҳорни шу чигитдаккина гўранинг ичига қамаб қўйилгандай туюлди.

Ҳамма далада бўлса керак, одам кўринмайди. Ҳаммаёқ жимжит, фақат қушлар чуғурлайди, арава ғижирлайди, от тап-туп қадам ташлайди, сўлиқ шиқирлайди. Каттакон қайрағоч остидаги чимкўприкдан ўтиб чапга қайрилдик, қумлоқ ариқ бўйидан бориб, ток чирмашиб чиққан, чумчуқлар чуқурлашиб қулоқни қоматга келтираётган қари терак остида тўхтадик.

Тўрақул вофурушининг ҳовлиси бақатеракнинг остидаги янги дарвоза, унинг ўзи йўқ, бизнинг келишимизни қўшнисига айтиб қўйган экан.

Биз турадиган уй аслида янги отхонанинг ярми бўлиб, йўлакка дарча қўйилган, қолган ярмига кўча томондан эшик очилиб дўкон қилинган экан.

Юкимиз туширилаётганда Қулаланинг акаси Додархўжа келди. У қишда Ортиқ оқсоқолникидан кетган, Қудашга келиб, бу ерда ҳам жувоз ҳайдар, кўчама-кўча юриб ёғ сотар экан; «қишлоққа темирчи келади» деган гапни эшитиб, вофурушдан суриштириб қараса, биз эканмиз. Додархўжа кечгача қарашди. Ўчоқ, мўри қурилди, дам, сандон ўрнатилди. Уйга похол тўшалди.

Кечқурун новча, ориқ бир чол худди икки-уч жойидан букилиб, синиб кетишидан хавфсизрандай эҳтиёт билан қадам босиб келди. Унинг бурни худди бир нарсадан жиркангандай жийрилган, оғзи ярим очик, димоғи билан гапирар эди. У дўконга кириб дадам билан сўрашди, кейин йўлакдан бориб ўрта эшикка кириб кетди-ю, бирпасдан кейин патнисда тўртта нон, чой олиб чиқди. Вофуруш узоқ ўтирмади, ёнидан боғичига иккита кўзмунчоқ тақилган қора ҳамёнини олди, кўздан пана қилиб ёнбошида пул санади-да, дадамга бир нечта кўк қоғоз узатди.

— Биламан, камхаржсиз, бизга саксонга ўроқ ясаб берсангиз бас,— деди ва чиқиб кетди.

Дадам жуда хурсанд бўлиб кетди, пулни санамасдан белбоғининг қатига тикди.

Вофуруш кетгандан кейин Додархўжа бошини ликиллатди.

— Пулни олдингиз, уста, бо панд еманг! Бу одам соф аждарҳо! Уликнинг ёғини, тирикнинг тирноғини, ейди бу!

Дадам кулиб қўя қолди.

Лекин Додархўжа билиб айтган экан. Вофуруш ҳар куни, кун оша эрталаб ёки кечқурун оғзи ярим очик ва бурнини жийирганича дўконга кириб келади, шэшиб: «Уста, майда пулингиз бўлса бериб туринг» ёки «Кулала бизга фалон нарса келтириб берсин, кейин суришиб кетамиз», дейди. Унинг сўрагани арзиманган нарса бўлгани учун «йўқ» деб бўлмас, берилгандан кейин қайтариб олиш ноқулай бўлгани учун ҳисобга кирмас эди. Дадам шундан безор бўлди шекилли, вофурушнинг буюртмасига етадиган кўмир, темир бўлса ҳам, шаҳарга тушиб бор пулига улгуржи кўмир, темир олиб чиқди ва вофурушни кўрганда камхаржлигидан нолийдиган бўлди. Вофуруш ҳақиқатан «кейин суришиб» кетиладигани учун ҳеч нарса сўрамайдиган бўлди, лекин бошқа йўлга ўтиб олди: дўконга тез-тез келиб «дарров биттагина» теша ё доскалла, ё бошқа бирон нарса ясаб беришни сўрайдиган бўлди. Дадам хуноб бўлар, лекин унинг сўровини қайтаролмас, Кулала мийиғида кулиб: «Уликнинг ёғи-ю, тирикнинг тирноғи», деб қўяр эди.

Дадам вофурушнинг саксонга ўроғини бериш, шу билан бирга арпага ўроқ тушгунча яна кўпгина ўроқ ясаб қўйиш учун азондан хуфтонгача дўкондан чиқмай қўйди; оғир ишда Кулалага тез-тез дам бериш учун мени дамга солди. Мен ҳам шулар қатори ишлаб, куни бўйи дам босардим.

Дадам саксонга ўроқ устидан бўнак олганида кунга ясайдиган ўроғининг бир қисмини вофурушга бериб, қолганини ўзи сотишни кўзлаган экан, бироқ вофуруш ҳар куни кечқурун бурнини жийирганича дўконга кириб, бор ўроқни олиб кетаверди.

Деҳқон арпа, беда, буғдойни ўриб олиш учун бу кунларда фақат ўроқ сўрар, бошқа ҳеч қанақа иш кўтариб келмас эди. Вофуруш бир куни кечқурун келиб

тайёр ўроқларни чиптага ўраётганида дадам ётиги билан арзини айтди:

— Бўнакка берган пулингиз кўмир билан темирга кетиб қолди, чой-чақага бир-иккита ўроқ ташлаб кетмасангиз бола-чақа қийналиб қолди.

Вофуруш, оғзи ярим очиқ, бурнини жийирганича дадамга қараб қолди-ю, анчадан кейин димоғи билан:

— Яна беш-ўн танга пул берайми?— деди.

— Йўқ, қуллуқ,— деди дадам,— аёвал қарзни узай... Ҳар куни бир-иккита ўроқ ташлаб кетсангиз бас...

Вофуруш ўроқ ўралган чиптани чилвир билан маҳкам боғлар экан, тўнғиллади:

— Унда қандоқ бўлади?.. Унда саксонга ўроқни қачон оламану қачон сотаман? Ўроқдан менга бир нима қоладиган бўлса мавсумида қолади, мавсумидан кейин устига бир нима қўёлмайман! Ўзингиз ўйланг, инсоф қилинг! Мен сизга кўк қоғозларни шарақлатиб санаб бердим, қўлингиз мўмай пул кўрди. Бозор менга кўк қоғоз бермайди, худо берса томизади, холос. Мен томганини ялайман.

Дадам ҳазилга олди:

— Нима қилай, кўк қоғозингизни қайтариб берайми?

Вофурушнинг аччиғи келди.

— Лафзингиздан қайтасизми? Одамга пулдан ҳам, молдан ҳам кўра лафз керакдир дейман! Майли, лафзим йўқ, одамгарчилигимнинг тағи тешик, десангиз шунга қараб гаплашамиз!

Дадам индамади, лекин бунақа индамаслик индагандан ёмонроқ эди. Вофуруш кейинчалик: «Бир очга, бир яланғочга тегма», деб ўйлаган бўлса керак, ҳар куни биттадан ўроқ ташлаб кетадиган бўлди.

Шундан кейин дадам хуфтондан кейин ҳам ишлаб, ўзимиз учун ўроқ ясайдиган, Кулала вофурушга тегишли ўроқлардан «уриб» бозор кунлари сотиб келадиган бўлди. Бироқ вофуруш Кулалани бозорда тутиб олибди, бир-икки шапалоқ уриб, қўлидаги учта ўроқни тортиб олибди. Кулала йиғлаб келди. Дадам индамади, лекин бир қоши баланд, бир қоши паст бўлди. Бу унинг ниҳоятда дарғазаб бўлгани аломати эди.

Кечқурун ранг-қути ўчган Додархўжа келди, Кулаладан бир икки оғиз гап сўради-ю, қўлидан ушлаб, йўлакдан диканглатганича ўрта эшикка томон олиб борди, эшикни қоқди. Вофуруш товуш берди, анчадан кейин келиб эшикни очди ва Додархўжанинг авзойини кўриб данг қотиб қолди. Додархўжа Кулалани бўйни-

дан ушлаб итариб юборди. Кулала вофурушнинг оёғи остига йиқилди.

— Ур, даюс!— деди Додархўжа Кулалани кўрса-тиб,— бо бир ур, ўлдир!

Вофуруш жон талвасасида беихтиёр:

— Уста!— деб бақирди.

Дадам унинг товушини албатта эшитди, лекин келмади.

Додархўжа вофурушнинг ёқасидан ушлаб бир силтади. Вофуруш дўмбалоқ ошиб кетди, кейин дарров ўрнидан турди, яна: «Уста! Ҳо мусулмон одам борми!» деб бақирди. Дадам югуриб келди, вофурушга ҳамла қилмоқчи бўлган Додархўжани ушлади, уришиб кўчага томон суриб кетди. Вофуруш дарров уйига кириб, эшигини занжирлаб олди.

Вофуруш икки кун кўринмади, учинчи кун эрталаб дадамни амин чақиртирди. Амин дадамга дашном берибди: «Қари одамни урдирибсиз, бу сафарча маъзур кўрамиз, лекин бундан кейин қадамингизни билиб босинг, қишлоқнинг дарвозаси бор» дебди, дадамнинг бир оғиз гапига ҳам қулоқ солмабди. Маълум бўлишича, Додархўжа қишлоқдан бадарға қилинибди, отқоровул уни Қўқон йўлининг ярмигача элтиб қўйибди.

Дадамнинг қилмишини амин бу сафарча «маъзур» кўрган бўлса, вофуруш ҳам маъзур кўрармикан? Дадам ташвишга тушиб, бошқа ҳовли ва дўкон қидириб қолди. Бироқ «қари одамни», яна Тўрақул бувани урдирган келгиндига ҳеч ким бошпана беришни хоҳламас, можаро тўғрисидаги гапга қулоқ солмас эди.

Дадам йиғилиб қолган ўроқларини олиб жума кун Яйпан бозорига кетди. Унинг мақсади фақат ўроқ сотиш эмас, Яйпандан ҳовли, дўкон сўроқлаш эди.

Кулала дўконни очиб ўтирди. Мен келганимиздан бери дам босиб болаларга қўшилмаганим учун ўзим якка ўйнаб кетдим, тупроқ кўчаларни, қумлоқ анҳор бўйларини кездим, кимсасиз бир боққа кириб ярим дўппи жавпазак песа¹ териб чиқдим, анҳор кўпригидан оёғимни осилтириб ўтириб песа еб ўтирганимда бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўрнига бир куй отилиб чиқди, куй кўкрагимдан ўзининг сўзларини етаклаб чиқди: «Қаерга борсам келгиндиман... болалар ўйинга қўшмайди...». Мингиллаб ўтириб ухлаб қолибман.

¹ Жавпазак песа — чала пишган, думбул ўрик.

Бир вақт кўзимни очиб қарасам, теламда мендан анча катта бир бола аштархон гилоснинг шигил мева қилган бир шохини пичоқ билан йўниб турибди. Мен уйқусираб «шу ўрикнинг эгаси бўлса керак, ҳозир мени уради» деган хаёлда қолган ўрикни болага тутдим. Бола ўрикни индамай олди, бир-иккитасини еди, мени урмади, темирчининг боласи эканимни эшитиб, яктагининг чўнтагидан бир ҳовуч қоп-қора аштархон гилос олиб берди. Гаплашиб қолдик. Боланинг оти Холиқ экан. Ўртоқ бўлиб қолдик. Анҳорни бўйлаб юқорига қараб кетдик. Холиқ кўпдан бери пичоғини чархлатишни орзу қилар, лекин акаси пул бермагани учун бу орзусига етолмас экан, мен Кулалага айтиб чархлатиб бермоқчи бўлдим. Орқа кўчадан юриб Тўрақул вофурушнинг чорвоғига етганямизда, Холиқ баланд девор остидаги омбурга қўлидаги гилоснинг шохини ташлади ва менинг ҳайрон бўлиб турганимни кўриб. «Хайри олади» деди. Хайри Тўрақул вофурушнинг хотини экан. Мен уни кўрган эмасман, вофурушнинг хотини борлигини ҳам билмас эдим. Вофуруш ўрта эшикни кетганида ташқаридан, келганида ичкаридан қулфлаб олар, хотинининг товушини ҳам чиқармас экан. Бу ариқ вофурушнинг чорвоғи ва ҳовлисидан ўтар, Хайри ариққа сават тўсиб, Холиқ оқизган нарсаларни тутиб олар экан.

Вофуруш ҳатто чорвоғ эшигини ҳам қулфлаб ҳеч қаёққа чиқармайдиган бу хотин нима қилиб ўтирар экан? Шу кунни йўлакка келиб қулоқ солдим. Ҳовли жимжит, ариқ бир қиёмда шовуллайди, чорвоғ томонда баъзан барра маърайди; қаердадир сариқ сўпиён киёвлайди... Бир оздан кейин ҳовлидан тап-туп ва шилдираган, жиринглаган товуш эшитилди. Эшик ёнидаги ёнғоққа чиқиб қарадим. Катта ҳовлининг бир чеккасида кичкинагина, лекин катта хотинлардай узун оқ кўйлак кийган, бошига фаранг дурра ўраган бир қиз чочполук ва бозвонини жиринглатиб тўп ўйнамоқда эди.

Мен Кулалани Холиқнинг пичоғини чархлаб беришга кўндирдим ва шу муносабат билан воқеани айтиб бердим. Намозгар пайтида дадам Яйпандан келди. Кулала мендан эшитган гапларни дадамга айтаётганида вофурушнинг уйдан додлаган овоз чиқди. Дадам, Кулала учовимиз югуриб йўлакка чиқдик. Қўни-қўшни келди. Бир қанча эркак-аёл йиғилди. Биров эшикни қоқди. Хайри ҳамон додлар, биғиллар эди. Кимдир вофурушнинг номини атаб чақирди. Ичкаридан жавоб бўлмади. Хайрининг гоҳ бўғиқ, гоҳ чиқирган товуши-

гина эшитилар эди. Биров эшикни икки-уч тепди, бўлмагандан кейин эшикка тармашиб чиқди ва шовқин солди.

— Тўрақул бува, бас, бўлмаса бостириб кирамиз!— деди.

Ҳаял ўтмай чолнинг ҳансираши эшитилди-ю, занжир шириқлаб, эшик катта очилди. Нима бўлиб дадам ҳаммадан олдинда туриб қолган экан, чол эшикдан чиқа солиб дадамга бақирди:

— Ҳа, ҳа, мени яна урдиргани одам бошлаб келдингми?— деди ва ҳамла қилди.

Дадам орқага чекинди.

— Мен одам бошлаб келганим йўқ, ҳамманинг ўз қулоғи бор. Бировнинг боласини ўлдириб қўясизку!..— деди.

Оламлар орага тушди. Бироқ чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан дадамга ўшқирди.

— Нима ишинг бор, мен сенинг хотинингни ураётибманми? Қизинг бўлса қўйнимга солиб қўй, ана ундан кейин гапир!— деди, кейин одамларга юзланди:— Ким экан у уйимга бостириб кирадиган?

Вофуруш шовқин солиб ҳаммани ҳақорат қилавергандан кейин: «Бостириб кирамиз» деган йигит уни белидан олиб улоқтириб юборди. Вофуруш елка аралаш боши билан тушди. Кимдир уни турғизиб қўйди. Вофуруш ўнг чаккасини икки қўллаб ушлаганича бўғиқ товуш билан войвойлаб кўчага томон йўналди, эшикдан чиққанидан кейин товуши очилиб кетди.

— Келгиндининг дастидан дод! Тожибой амин, фуқароларингдан хабар оласанми, йўқми! Тожибой амин!..

Вофуруш узоқлашган сайин қаттиқроқ бақирар эди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Кимдир: «Қочавер!» деб югурганича чиқиб кетди. Биров хуноб бўлиб, биров кулиб, биров сўкиниб, ҳамма тарқала бошлади. Аёллардан бир неча киши вофурушнинг уйига кириб кетишди. Кўча эшиги олдида дадам вофурушни отиб урган йигитдан ўпкалади.

— Чакки қилдингиз, ука, мана энди мен балога қоламан,— деди.

Йигит вофурушни чапараста қилиб сўкканидан кейин:

— Қўрқманг, уста, қаёққа чақиртирса, биз ҳам борамиз?— деди. Унинг сўзини бир неча киши маъқуллади.

Хуфтондан кечроқ дадамни амин чақиртирди. Дадам дарров чиқиб бояги қўни-қўшнига хабар берди. Мोजаро устида одам кўп эди, лекин дадам билан бирга саккиз киши борди, холос.

Вофурушнинг уйига кирган хотинлардан бири келиб можаронинг сабабини аямга айтиб берди. Вофуруш ҳовлининг бир чеккасидан бир-иккита меваси қолган гилоснинг шохини топиб олибди-ю, «Буни сенга ким берди?» деб сўрабди, Хайри «Ариқдан оқиб келди» деган экан дўппослай берибди.

Дадам кўп ўтмай қайтиб келди. Амин гапни кўпайтирмабди, одамларнинг гапига ҳам қулоқ солмабди, дадамга: «Қишлоқдан бетўхтов кўчиб кетинг!» дебди. Дадам Яйпанда учраб қолган амакимнинг қайнатаси уста Турдиалидан беш-олти танга қарз олиб келган экан, шу ерда бошини боғлаб ўтирган вофурушнинг бўнагидан қолган ҳақини, уйи ва дўкон ижарасини берибди, орани очиқ қилибди.

Уста Турдиали Бувайдида турар, Яйпанга бир иш билан келган экан, Бувайдини дадамга мақтабди: «Ўн икки мачитлик катта қишлоқ, темирчи зотидан битта ўзим», дебди.

Шундай қилиб Яйпанга эмас, Бувайдига кўчадиган бўлдик. Эртасига кўч-кўрон ва дўконнинг асбоб-ускунасини аравага ортиб Қўқонга йўл олдик. Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, ўзи дўкон топгани Бувайдига борадиган бўлди. Йўлда амаким билан кампир кўз олдимга келиб, мени ғам босди, яшириқча йиғладим.

БИР ПАЛЛА ТАРВУЗНИНГ ПУЧОҒИ

Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, уй ва дўкон топгани Кулала билан Бувайдига кетди.

Аям Ўлмасойнинг гўрига бориб йиғлаб келди.

Амаким оғир ишга ярамай қолибди, ул-бул чархлаб, оташкурак, капгир, ўроқранда сингари енгил-елпи нарсалар ясаб кун кўрар экан. Кампир ҳаж қилмиш кўйига тушиб қолибди, беш вақт намозидан кейин нуқул «байтилло» деб йиғлар экан. Гаффоржон ҳамон мактабга қатнар, най пуфлар, кампир билан бирга баъзан намоз ўқир экан. Буларга қарайдиган Нисобуви амакимдан қочмай қўйибди.

Хайрият амакимнинг уйида кўп турмадик. Дадам уч кун деганда Бувайдидан уй ва дўкон топиб келди.

Бувайдига кўчдик.

Бувайди ҳақиқатан катта ва обод қишлоқ экан. Унинг марказий кўчаси самовар, баззоз, ҳунармандлар дўкони ўрнашган баланд тимдан бошланарди. Ундан нари кўчанинг икки томони зич дўкон: боққол, аттор, қандолатчи, новвой, сартарош, яна самовар, биз томонда каппон... Ундан нари Эшон буванинг карвонсаройи — бозор кунлари деҳқонлар от-уловини шу ерга қўйиб бозор-ўчарини қилар экан.

Карвонсарой дарвозасининг чап томонида айвонлик янги дўкон, унинг олдидан ўтадиган анҳор устига тахта қоқилган; дарвозанинг ўнг томони — саройдан қайрилиб чиқадиган анҳор устига ҳам одамнинг белидан келадиган баландликда каттакон тахта сўри қилинган. Буларнинг ҳаммасига етти-саккизта азамат тол соя солиб турар эди.

Ҳовлимиз кўчанинг у юзида, карвонсаройнинг рўпарасидаги мачитнинг орқасида, шу мачитнинг вақфи экан. Аям ҳовлини кўриб суюниб кетди. Қутичадеккина ҳовли, унинг кўча томони узун айвон; айвондан кириладиган ва дарчаси айвонга очиладиган ўн бир ёғочлик вассажуфт уй, ўнг томонда дарчасиз бўлса ҳам ёруғлик туйнукдан тушиб турадиган яна бир уй. Бу уйдан мачитга эшикча, чорвоқчага эшик қўйилган. Чорвоқча катта бўлмаса ҳам, икки туп олча, бир туп шафтоли, икки кунда узум, бир-икки туп қизил гул бор экан.

Ҳаммамизнинг ҳам хурсандлигимиз чексиз эди.

Ўрнашиб олдик. Дўконга ўт солинди.

Ўроқ мавсуми ўтган, кетмон мавсумига ҳали узоқ эди. Дадам тақачиликни жинидан баттар ёмон кўрса ҳам, тирикчилик тошни ёради, дегандек, отни қорнидан боғлаб тақаланадиган дорни тикиб, тақа ясашга киришди. Қишлоқ каттакон бўлгани учун бу иш ҳам ёмон бўлмади, рўзгоримиз тебраниб турди. Бироқ фалокат юз берди: от тақаланаётганда унинг орқа оёғини думи билан ўраб маҳкам ушлаб туриши керак бўлган эгасининг бепарволлиги орқасида от тепиб, даданинг қўлини майиб қилди. Дадам қирқ кунча ишга ярамай қолди.

Кулаланинг қўлидан фақат чархлаш, теша товлаш келади, шу ҳам ҳарна бўлгани учун эртадан кечгача дўконни очиб ўтирарди. Икковимиз ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз; симни сандоннинг устида болга билан тез-тез уриб чўғ қиламиз, ёнғоқ пойлама ўйнаймиз, ошиқнинг товва томонини тешиб қўрғошин ҳуямиз — ҳаммаша олчи турадиган қиламиз, «кон» деган юмшоқроқ тошдан соқча ясаймиз, гугуртнинг дорисини пахтага

ўраб, сандоннинг устида болга билан урамиз — қарсиллаб «тўппонча» отамиз... Кўпинча болалар йнгилишади.

Билмадим кимдан ўрганган экан, Кулала бир куни болаларга аломат бир ҳунар кўрсатди: бир палла тарвузнинг пўчоғига икки пиёла сув қўйди, сувга қоғоз ёндириб ташлади-ю, ёниб турган қоғознинг устига пиёлани тўнтариб қўйди. Пиёла атрофидаги сувни ҳўплади, ҳўплаганда ҳам пўриллатиб ҳўплади. Қоғоз сувнинг бетида ёнганига, пиёла сувни пўриллатиб ҳўплаганига ҳамма ҳайрон, ҳатто баъзи болаларнинг ранги ўчди. Кулала, бу ҳунарини фақат бир марта кўрсатди, болаларнинг ялинишига қарамай, қайтиб кўрсатмади, тарвузнинг пўчоғини анҳорга ташлаб юборди. Эртасига кап-катта болалар ҳам келишди. Булардан бири тарвуз кўтариб келди. Кулала тарвузни дўконга олиб кириб қўйди-ю, буларга бошқа ҳунар кўрсатди: зулфинда оснғлиқ турган қулфнинг калитини олиб, чархга қум босиладиган тахтанинг устига қўйди, ичида дуо ўқиб калитга дам солди. Калитга жон кирди, қимирлади. Ҳамма: «Ўҳ!» деб юборди. Кулала яна дам солди. Калит тахтанинг устида бир қарич силжиди, шундан кейин қаерни кўрсатиб «суф» деса, ўша ерга бориб тураверди.

Ҳамма ҳайрон, ҳамма Кулалага ваҳима билан қарар эди. Бунинг сирини билиш ҳеч кимнинг ақлига келмагани учун Кулала тахтанинг остида жилдираётган оҳанрабо¹ ҳеч ким пайқамас эди.

Мен Кулаланинг «кўз бахшилиқ» қилганини дадамга айтган эдим, дадам Кулалани уришиб берди. Бироқ воқеа кундан-кун овоза бўлиб, бутун маҳаллага, ҳатто қўшни маҳаллаларга ҳам ёйилди. Кулаланинг калит юргизгани «дуонинг кучи билан қулф очган эмиш»га айланди.

Шогирди шунақа бўлса устаси қанақа экан!

Кулала буёқда қолиб дадам оғизга тушиб кетди. Дадам бу овозани қанчалик рад қилса, унга одамларнинг ихлоси шунча ортар эди.

Аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади.

— Шунча илмингиз бор экан, бир оғиз айтмайсиз...

Шунча боламизни қора ер бағрига қўйдик...

Дадам ёлғондан қовоғини солиб:

— Менинг илмим ўзимга ўтмайди,— деди.

¹ Оҳанрабо — магнит.

Бир куни дадам шу ердан орттирган ўртоғи Алилайлакнинг даласига қовуи сайилига кетди. Шу куни пешинга яқин кўча эшиги очилиб, каттакон дастурхон кўтарган бир бола, унинг кетидан янги сафсар духоба паранжи ёпиingan бир хотин кирди. Бола дастурхонни аямнинг қўлига бериб чиқиб кетди. Хотин чимматиши орқага ташлаб, аям билан жуда қадрдон дугонадай кўришди, ҳол-аҳвол сўради. Унинг ширинсўзлигидан ва савлатидан аям анқайиб қолди. Жувоннинг эғнида хонатлас кўйлак, бошида фаранг дурра, кўкрагида бозвон, бўйнида бир неча қатор қизил маржон, қулоқларида балдоқ... Аям айвонга палос солди, якандоз ёзди. Жувон амиркон кавушини ечиб, якандозга чиқди, ўтириши билан икки чаккасидаги гажагини босиб-босиб қўйди, кейин энли ўсма тортилган қошларини чимриб, ғамза билан:

— Утиринг, овора бўлманг!..— деди ва кенг ени билан елпинди.— Шунча келаман дейман, рўзгор ўлсин, уйдан ҳеч чиқолмайман!

Аям чой дамлаб келди. Жувон уни этагидан тортиб ўтқазди, бошқа тургани қўймади.

Жувон Қўқоннинг Шайхулислам гузаридан Норбўта деган бойнинг қизи бўлиб, отаси пошшоликка бугдой сотар, бу ишдан синиб абгор бўлганидан кейин қизини бувайдилик Чилон¹ қорига тўртинчи хотин қилиб берибди. Чилон қори уни уч-тўрт йил кафтида кўтариб юрибди-ю, ойма-ойнга саккиз ойдан бери қарамайдиган бўлиб қолибди. Жувон бўёғи Шопошшадаги аллақайси бир шайхдан тортиб, Қўқондаги Фишкўприк фолбинларигача ром очирибди. Ҳамма ром бир жойдан чиқиб: «Жувон бу хусусда ўртанча кундошидан гумондор экан. Унинг куйиб-пишиб айтишига қараганда, бола кўрмаганининг сабаби ҳам ўша кундоши илму амал қилиб пуштини куйдиргани экан. Унинг бу ерга келишидан муроди қайтарма қилдириш ва кундошининг илму амалини дуо билан куйдиртириш экан. Жувон зор-зор йиғлар, аямга ёлворар, унинг елкаларини силар, оёқларига бош қўйгундай бўлар эди. Аям ҳар иш қўлдан келадигану таранг қилган бир алфозда:

— Менинг эрим темирчи-ку,— деди.

Жувон яна йиғлади.

¹ Чилон — русча «член» сўзининг бузилгани. Қори бирон ширкатнинг аъзоси бўлса керак.

— Ургилай, садагалари кетай темирчи бўлсалар! Мадали пийрим¹ ҳам дукчилик қилганлар!..

Жувон яна йиғлади, шу қадар куйиб йиғладики, кечқурун дадам келганда аям бир мунглиқ-муштипарнинг ҳожатини чиқаришини ёлвориб сўради. Дадам бу гапни эшитиб аввал кулди, кейин қовоғини солиб: «Агар бу гап ўртамизда қолса, бировга орзидан чиқармаса, майли, сув тегмаган битта кўзача олиб келсин», деди.

Жувон эртасига хабар олди, индинига сув тегмаган кўзача кўтариб келди. Дадам кўзачадаги сувга дам солиб, қайтарма қилиб берди. Жувон бу сувдан эрига чой қайнатиб бериши керак экан.

Бир неча кундан кейин уйнимизга букчайган бир кампир келди. Кампир эшикдан кириши биланоқ ерга чўнқайиб «уста пийрим»ни дуо қилди, йиғлаб келинни қарғади.

— Жувон ўлгур ўғлимнинг тил-жағини боғлаб олган. Ўғлим ўшанинг чизган чизигидан чиқмайди, ўша келиб дастурхонга ўтирмагунча овқатга қўл узатмайди. Уч йиллик келин эридан ҳали бир шапати егани йўқ. Худоё ниятингизга етинг, уста пийримга айтинг, шу боланинг тил-жағини очиб берсинлар, бола бечора дунёга шундоқ келиб, шундоқ кетавермасин...

Бу тўғрида ҳам аям ўртага тушди. Дадам бу кампирнинг ҳам ҳожатини чиқариб, ўғлининг тил-жағини очгани бир қайнатим чойга дам солиб берди.

Шундай қилиб уйнимизга хотин-халаж серқатнов бўлиб қолди. Дастлабки кунларда дадам бу ишдан ўзини мумкин қадар тортиб аямни қистатган бўлса, кейинчалик хотинларни ҳам, аямни ҳам кўп ялентирмай қўйди. Хотинлар мачит томондан келиб эшикчадан тўғри «чилтонхона»га кирадиган бўлишди.

Рўзанинг сўнгги кунлари эди. Намозгар пайтида кўчада қий-чув, дод-фарёд бўлиб қолди. Дадамнинг кетидан мен ҳам югуриб чиқдим. Маҳаллада Обид-тажанг деган новча, озгин бир банги бор эди, шу одам кўчанинг охиридан ҳайқариб, хотинини уриб-телиб келаётибди. Хотин бизнинг эшикдан ўтганда ўнг қўлдаги ҳовлига қочиб кирди. Дадам унинг кетидан кирмоқчи бўлган Обид-тажангнинг йўлини тўсди.

— Обид ака, қўйинг, рўзачилик, ифторга яқин қолди...— деди.

¹ Андижонлик машҳур «Дукчи эшон, ҳар хил «каромат»лар кўрсатиб, жумладан, «ўтсиз қозон қайнатиб» донг чиқарган.

Обид-тажанг тўхтади, қизарган кўзлари билан дадамга еб қўйгудек бўлиб қаради-ю чанараста қилиб сўка кетди.

— Ҳе ўша... келгинди! Кўчманчи! Сен рўзадан гапирма, сен тутган рўза ҳаром! Темирчи бўлиб бир марта болга урганингни кўрганим йўқ, нуқул хотин-халажга дон сепасан!

Дадам индамай уйга кириб кетди.

Кейинчалик бу гапнинг таги чиқди. Дадамнинг «чилтонхона»си тўғрисида маҳаллада гап ўрмалаб қолган, дадам фарзанд талаб бўлиб келган бир жувонга ростми, ёлғонми, тегишган эмиш. Бу гапни аямга Али-лайлакнинг хотини етказибди. Али-лайлакнинг ўзи ҳам хунук бир хабар топиб келди: маҳалланинг йигитлари бирон кишига паранжи ёпинтириб «чилтонхона» га киргизмоқчи, дадам бирон ножўя ҳаракат қилган тақдирда мачитга судраб чиқиб, ҳовузга пишиб роса урмоқчи бўлишибди.

Аям «чилтонхона» тўғрисидаги гапга унча ишонмаса ҳам, эҳтиётан ғашлик қилди.

Дадам деярли ҳар куни аямга ҳар хил жангномалар, «Баҳоридониш» сингари қизиқ-қизиқ ҳикоя китоблар ўқиб берар эди, бир куни қўлига «Қитоби баҳри дурар» тушиб қолди. Бу китобдан шундай гап чиқиб қолди: «Одамзоднинг ҳар елкасида биттадан фаришта ўтиради, ўнг елкасида ўтирган фаришта унинг савоб ишларини, чап елкасида ўтирган фаришта унинг гуноҳларини ёзади...»

Аям тортиниbroқ сўз қистирди:

— Сизнинг чап елкангизга худойи таоло иккита фаришта қўйса ҳам камлик қилади,— деди.

Дадам талмовсиреди.

— Нега, ўғри бўлмасам, бировнинг ҳақини емасам?.. Намоз ўқимайман, холос, худонинг ўзи кечиради...

Аям йиғлаб юборди.

— Оғироёқман... Нима бўлишини билмайман. Уйдан фаришта қочди... Ҳаром, ҳаммаёқ ҳаром...

Аям Али-лайлакнинг хотинидан эшитган гапларини, ўзининг гумонларини тўкиб солди. Дадам аввал кулди, кейин бу тухматларга чидай олмасдан «Қитоби баҳри дурар» билан аямнинг елкасига урди ва шовқини солди.

— Мен азайимхонмидим? Мунглиқ-муштипарларнинг ҳожатини чиқаринг, деб ялинган ким?— деди, кейин аямни урганига пушаймон бўлди шекилли, буни кўнглидан

чиқариш учун юмшади.— Бир палла тарвузнинг пўчоғидан шунча иш чиқишини қаёқдан билай!

Дадам Али-лайлакнинг хотини айтган гаплар бўҳтон, аямнинг гумонлари беҳуда эканини исбот қилишга киришди. Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди.

Орадан кўп ўтмай дадам кутиб юрган иш бўлди — «чилтонхона»га бир йигит паранжи ёпиниб кирибди. Дадам буни пайқаб паранжилик йигитни дуо билан қарши олибди, шивирлаб узундан-узоқ бир оятни ўқиш билан унинг ҳожатини чиқарибди, дуо ўқиб кузатибди. Буни дадам дўконда Али-лайлакка кула-кула гапириб берди.

Дадам азайимхонликни бас қилди, келган хотин-халажни «дуо менга юк ташлади», деб қайтараверди. Бироқ «дуо юк ташлаган темирчи пийрим»га хотинларнинг ихлоси кундан-кун ортар, эшикдан қўймаса тешикдан киришар эди.

ВАЛИХОН СУФИ

Куз жуда эрта ва шамол-тўполон билан бошланди. Ишимиз юришиб кетди. Дўконимиз азамат толлар остида ва айвони бўлишига қарамай, кундузи ҳам эшикни ёпиб, чироғ билан ишлар эдик. Кузда қўлнинг орқаси, бармоқлар ёрилади, гугурт чўпи сиққудай, ундан ҳам каттароқ бўлиб ёрилади. Бунинг бирдан-бир давоси қора сақич, қора сақични ўтга тоблаб ёриққа босилади.

Дадам бир кечаси китобхонликдан кейин, ётиш маҳалида қора сақични чироққа тоблаб қўлига босар экан, бирдан, «Абдуллани мактабга бераман, ҳар қанча сақич бўлса мен босиб бўлдим», деб қолди. Мен қўрқиб кетдим, чунки мактабнинг таърифини кўп эшитган эдим: домла беҳининг новдаси билан уради, мошга чўккала-тади, фалаққа оседи... Бир қассоб етаклаб кетаётган эчкиси юрмай тархашлик қилганда: «Эй жонивор, юраверсанг-чи, мен сени мактабга олиб кетаётганим йўқ, кушхонага олиб кетаётибман-ку», деган экан...

Мен дадамнинг бу гапига «жони оғриганда айтди қўйди-да» деб қўя қолдим, чунки дадам менинг темирчи бўлишимни хоҳлар, эсимни таниганимдан бери ўйинчоқларим темирчилик асбоблари бўлган, «темирчилик қилиб» уйдаги бирон буюмга зиён еткизсам, ҳатто бузиб қўйсам ҳам мени ҳеч ким қаттиқ уришмас эди.

Дадам дўконга кун чиқмасдан кетар, мен дам босгани кун ёйилганда борар эдим. Эртасига дўконга борсам, дадам битта патнисга олтига нон, ярим қадоқча пашмак

ҳолва солиб дастурхон қилиб қўйган экан, шунини кўтариб мени етаклади-ю, мачитга олиб кирди ва мачитимизнинг сўфиси ҳожи дўғни кийган Валихон сўфига: «Суяги меники, эти сизники, тақсир», деб топширди. Валихон сўфи: «Ўғлингиз мулло бўлсин», деб юзига фотиҳа тортиди. Дадам кетди. Мен домланинг ёнига чўккалаб биринчи сабоқни олдим.

Мачитнинг қоп-қора ва қоронғи ҳужраси, ўттизга яқин бола атрофга тизилишиб, ҳар қайсиси ўз сабоғини пишитар, ҳужра беҳисоб чумчуқ чуғурлаётган садақай-рағочга ўхшар эди. Болалар жаврашдан чарчаб ёки безор бўлиб чуғур-чуғур пасайса, Валихон сўфи ингичка, уришқоқ жўжаҳўрознинг бўйнидай қип-қизил бўйнини чўзиб болаларга кўз олайтирар, бу ҳам таъсир қилмаса малла авра тўнининг узун енгини аста шимариб, узун гавронни қўлига олар, шунда чуғур-чуғур яна авжига чиқар эди.

Икки ҳафта ҳарфлар ёзилган «тахта» ўқиганимдан кейин домла: «Шанба кунини ҳафтнякка тушасан, даданга айт, ҳафтняк олиб берсин», деди. Жуда суюндим. Дадам дарров ҳафтняк олиб келди. Аям «Худога минг катла шукур», деб ҳафтнякка бўздан жилд тикиб берди.

Шанба кунини олтига чапчап, тўртта ширмон, бир қадоқча совунак ҳолва, муштдай-муштдай икки юмалоқ новотини дастурхон қилиб беришди. Шу кунини ҳафтнякдан биринчи сабоқ олдим. Мен ҳафтнякдан олдин «тахта» ўқиган бўлсам ҳам, «тахта» билан ҳафтняк орасида бирон муносабат борлигидан беҳабар хатга қарамасдан домланинг айтганини такрорладим:

— Апаламза ал, ҳевамиза ҳам алҳам, дол пишиди алҳамду.

Мен бу сабоқни кунини бўйини пишитдим, эртасига ҳам шифтга қараб такрорлаётган эдим, қарасам, дарчада дадам турибди. Дадам мени имлаб чақирди. Дадам келганини кўриб, кетимдан домлам ҳам чиқди.

— Қани, ўқи, ўқи!— деди дадам.

Мен бояғи ўқиганимни айнан такрорлаган эдим, дадам кулди.

— Апаламза ал?— деди ва домлага юзланди:— Тақсир, бу нима лаяпти?

Домла менга «алҳамду»ни икки-уч марта ўқитиб эшитди, оғир-оғир кинрик қоқиб ўйланиб қолди-да, ниҳоят дадил:

— Болангизнинг зеҳни ўткир!— деди.

Дадам яна кулди:

— Боламнинг зеҳнини билмайман, лекин вақтида ўзларининг зеҳнлари қалай эди?

Домла гангиб қолди.

— Нима эди... ғалатми? Уқиганимизни ўқитамиз, эсдан чиққан бўлса ажаб эмас...

— Йўқ, тақсир, эсингиздан чиққан эмас, вақтида уқмасдан ўқиган бўлсангиз керак. Ҳали ҳам бўлса ўқиб олинг: апаламза ал эмас, алифнинг устида забар, ломнинг устида сокин бор — «ал» ўқилади!

Дадам «алҳамду»ни тўлиқ ҳижолаб берди-ю, мени қўлимдан етаклади. Домла кетимиздан: «Менинг мактабимда Чилон қорининг ўғли ўқийди, Абдурахмон ҳожининг ўғли ўқийди», яна алланималар деганича қолаверди. Биз мачитдан чиқиб кетдик.

Дўконга келиб дадам дамнинг арқонини қўлимга тутқизди: «Мана буни ушла, ўғлим, мен сени ўзим ўқитаман», деди ва сўфини сўка-сўка воқеани шу ерда ўтирган бир-икки кишига гапириб берди.

Дадам ваъдасида турди: ҳар куни кечаси китоб ўқиганида ўқиётган сатрлари остида бармоғини юргизиб сўзларни менга кўрсатадиган бўлди. Мен кўзимга жўнроқ кўринган сўзларни бошқа вақтларда кўмир билан эшикка, деворга ёзиб юрар эдим. Шундай қилиб мен ўқишни ҳарф танишдан эмас, сўз танишдан, сўзларнинг ёзилиши ва ўқилишидан бошладим. Қаерда «алқисса», «хачир», «савдогар», «Нўшеравон», «пайғамбар», «жанг» деган сўзларни кўриб қолсам, дарров ўқиб ташлар эдим.

Валихон сўфи дадамдан бир-икки кун аразлаб юрди-ю, орадан ўтган гап тарқалиб кетса мактабдорлик нонидан бенасиб бўлишдан кўрқди шекилли, бир куни дўконга келди.

— Уста, ўғлингизни дамга солар экансиз, мактабдан тўғрилиқча чиқариб олсангиз ҳам бўлар эди-ку. Хўп, бўлар иш бўлди, энди шу гап орамизда қолсин,— деди.

Сўфи отасининг давлатида ўқиб олмагани, тирикчилик оғир экани, мачитнинг бутун вақфини имом, қолаверса мутавалли еб, сўфига фақат ялатганидан ҳасрат қилди. Сўфи фақат азон айтишу, ҳол-бақудрат мактаб тутишнигина билар, мактаб қўлидан кетса сўфиликдан келадиган даромад тирикчиликка урпоқ ҳам бўлмас экан. Дадам ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қолнишига сўфини ишонтириб жўнатди.

Бироқ дадам мени мактабдан нима учун тортиб олгани аллақачонлар тарқалган, менинг ўзим мактаб болалардан бир қанчасига айтган эдим. Орадан кўп ўтмай болаларнинг ярми мактабдан кетиб қолибди. Сўфи бир кун дўконимизга яна, лекин бу сафар гўё дадамга ачинган бўлиб, аслида эса дўқ-пўписа билан келди.

— Дунёда ким кўп, ғаламис кўп. Кеча бир-икки ғаламис имомга арз қилиб қолди: «Темирчи намоз вақтида тарақлатади, баъзан сизнинг «Оллоҳу акбар» деганингизни эшитмай қоламиз», деди. Мен ҳаммасини жеркиб ташладим, имомга тушунтирдим...

Сўфи шу билан «тилингни тийсанг тийганинг, йўқса бу ердан кўчириб юбориш ҳам қўлимдан келади», демоқчи эди. Дадамнинг аччиғи келди.

— Тақсир, темирчилик Ҳасти Довуддан қолган хунар, бу ҳам савоб иш. Ҳазрати Али бир соҳибқирон кофир билан етмиш ботмонлик занжир тортишганларини, кофирни судраб мусулмон динига киргизганларини биласизми?

Сўфи шошиб:

— Биламан, биламан!— деди.

— Билсангиз, ҳазрат Али кофир билан тортишган етмиш ботмонлик ўша занжирни темирчи ясаб берган!

Сўфи ўзини доно ва билимдон кўрсатиш учун:

— Ё Баҳоваддин! Гапимиз бир жойдан чиққанини қаранг, имомга мен ҳам худди шундоқ деган эдим-а! Бемалол ишлайверинг, бемалол тарақлатаверинг, ўзим бор... Менинг бирёгим мингбоши додхоҳ, бирёгим юзбоши... Юзбоши ҳар ҳайит мени йўқлаб турадилар, мана шу ҳожн дўппини ўша киши берганлар...— деди.

Сохта ғамхўрлик остида дўқ-пўписа, мингбоши, додхоҳ ва Бувайдининг манман деган, ҳатто мансабдорларга ҳам сўзи ўтадиган юзбоши ҳақидаги бу гапларнинг замирида ўша муддао — дадамнинг тилини тийдириш, тарқаб бораётган мактабни тутиб қолиш муддаоси бор эди.

Орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас мактаб буткул тарқаб кетди. Болаларнинг бир қисми тимдан нари катта мачитдаги, бир қисми тўғонбошилик бир отинойи очган мактабга кетиб қолди. Бу ҳол сўфининг дадамга адоватини ошириб юборди. Сўфи ҳар қаерда ҳар ваз билан дадамнинг пайини қирқа бошлади.

Куз шамол-тўполон билан бошланган бўлса ҳам ҳадемай ҳаволар қайта исиб кетди. Бу ғанимат кунларни қўлдан бермаслик учун деҳқонлар шудгор қилишга, ер

ағдарышга шошилар, ерни тизза буйи ва ундан ҳам чуқурроқ ағдарганы олти, саккиз, ҳатто ўн-ўн икки қадоқли янги кетмонлар суюришар эди.

Бир ҳафта жума куни ҳам ишладик. Шунда сўфи намоздан кейин уч-тўртта намозхонни чеккага тортиб илво қилибди: «Бу келгинди ўзи намоз ўқимайди, бунинг устига мўминларнинг қулоғини қоматга келтиради, кўчириб юбориш керак», дебди, уларни дадамга қарши қайраб солмоқчи бўлибди. Бироқ унинг қутқусига ҳеч ким қулоқ солмабди, чунки темирчи фақат деҳқонга эмас, беш вақт намозни канда қилмайдиган, эртадан кечгача тасбеҳ ўғиришдан бўшамайдиган художўйларга ҳам керак, шулар ҳам ердан чиққанни ейди, кияди. Дадам Али-лайлакдан бу гапни эшитиб қулиб қўя қолди. Лекин Али-лайлакнинг қони қайнаб кетди. Сўфи яна сасийверган экан, Али-лайлак бир куни сўфини хилватга тортиб, тўқмоқдай муштини унинг иягига тирабди: «Устани тиркичилик қилгани қўясанми, ё кекирдагингни суғуриб қўлингга берайми», дебди. Сўфи ялиниб-ёлвориб унинг қўлидан зўрға қутулибди, лекин тўғри бориб юзбошига арз қилибди, «Али-лайлак бир келгинди темирчинни деб мени урмоқчи бўлди», дебди. Юзбоши бу гапни мингбошига айтиб, қозихонада Али-лайлакни ўн олти дарра урдирибди.

Али-лайлак гап ер эди, шу чоршанба — дарра еган куни эртаси унинг навбати экан, гапга дадамни ҳам айтди. Жўралар ўн тўққиз киши экан. Али-лайлакнинг дарра егани, шу муносабат билан Валихон сўфи тўғрисида сўз бўлибди. Жўралар сўфининг дадамни бу ердан кўчиртириш нияти борлигини, бунинг сабабини эшитиб даргазаб бўлишибди. Биров сўфи юзбошининг ювинди-хўри, яна биров мингбошининг воқеанависи¹ эканини айтибди. Бутун кеча шу ҳақда-гап бўлиб, сўфининг адабини бериш тўғрисида ҳар хил таклифлар бўлибди, биров «сўфини «ҳайтов»га солиш керак» дебди — «ҳайтов»га солинадиган кишини алдаб меҳмонхонага олиб кирилар, ҳамма «ҳайтов» деб шовқин солаётганда бир неча киши уни босиб, додлаганига қулоқ солмай, соқол-мўйловини қириб ташлар экан; биров, калтакесак едириб сўфини пес қилиш керак, пес бўлса сўфиликдан бекор бўлади, дебди; биров, сўфига эшакнинг миясини едириб жинни қилиш керак, дебди; биров уни «чироғпоя» қи-

¹ Воқеанавис — айғоқчи, агент.

лишни таклиф қилибди, «чирогпоя» бўлган киши қишлоқдан қочиб кетишга мажбур бўлар экан.

Бу гаплар, албатта, қизиқ устида, бундан ташқари ўн олти даррадан ҳануз тўлғонаётган кишининг юзига қараб айтилган гаплар, агар сўфи бошқа бирон қилмиши билан жўраларнинг ғашига тегмаганда, эҳтимол, қолиб кетар эди.

Шу орада Валихон сўфининг жағини очадиган бир ҳодиса юз берди.

Бир куни Бувайдининг манман деган бойи — жувозкундага ўхшаган юм-юмалоқ юзбоши кўчадан пиёда ўтиб кетаётиб дўконимизга томон бир қаради-ю, тўсатдан бурилди, айвонга кирди; деворга суяб қўйилган икита жодини кўздан кечирди-да, биттасининг кундасига шаппалаб:

— Уста, мана шунисини бизнинг ҳовлига элтиб ташлагин! — деди.

Унинг бу гапи, айниқса сенсиргани дадамга қаттиқ малол келди шекилли, бир қоши паст, бир қоши баланд бўлди-ю, бурилиб кетаётган юзбошининг кетидан:

— Одам юборинг, чақасини ташлаб олиб кетсин, — деди ва ишини қилаверди.

Мен қўрқиб кетдим: бу одам юзбоши эканини — сўфини ҳар ҳайит йўқлайдиган, унга ҳожини дўшани берган ўша юзбоши эканини дадам билиб туриб шундай дедими, ё билмасдан гапирдимми?

Юзбоши бирдан тўхтади, қайрилди, қулоқларига ишонмагандай дадамга қаради-да, тўрлаган калта бўйни қизариб кетди. У бир нима демоқчи бўлди-ю демади, бурилиб кетаверди.

Юзбоши шунда айтадиган гапини айтиб, ҳордигини чиқариб олса ҳам бўлар экан, куни бўйи бу аламни кўксидан чиқаролмапти, кечқурун тимнинг тагидаги савоварда қариллаб ўтириб, бир баҳона билан дадамни хўп сўкибди.

— Туб жой итдан кўра, мусофир итнинг қутургани ёмон бўлади! — дебди.

Шунда юзбошига чой қуйиб бериб ўтирган Валихон сўфи дадам ҳақида бирталай ножўя гапларни гапиргандан кейин:

— Намоз ўқимайди, намозни писанд қилмайди, бу одамни мусулмон деб бўлмайди! — дебди.

Юзбошидай одам, яна сўфи бир келгинди ҳақида шундай дегандан кейин, албатта буларнинг гапи ерда қолмайди. Қандолатчи — боққол, дадамда ҳеч қасди

бўлмаса ҳам, юзбоши билан сўфининг гапларини тасдиқловчи бир далил кўрсатишни лозим кўрибди, дадам шаҳардан нима бўлиб извошда келганини эшитган экан, шуни назарда тутиб:

— Бу темирчи ҳозирги туришида губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди!— дебди.

Шу баҳонада юзбошига сурканиб қолишни истаган бошқа одамлар ҳам топилибди. Булардан бири: «Уста асбобини айтганига сотади», дебди, яна бири «чилтонхона» тўғрисида қулоғига кирган гапларни бир жувон қилиб: «Қишлоқни наҳс босиб кетди», дебди.

Бу гапларни дадамга жўраларидан бири гоҳ кулиб, гоҳ хит бўлиб гапириб берди, ўғит мақомида:

— Қишлоқнинг бўриси ҳам юзбоши, тулкиси ҳам юзбоши, бу билан чап чиқишманг, ўша жодини уйига элтиб берсангиз бўлар эди,— деди.

Шундан кейин сўфига худо берди: дадамни ҳар қарерда ва ҳар важ билан ёмонлайдиган, ҳар нарсадан бир ишқал топиб хархаша қиладиган бўлди: Жарбулоқдан дадамнинг жияни келган эди, бу бола кимдандир чаённинг суратини чизишни ўрганган экан, мачитдаги ҳовуз атрофига ўрнатилган панжаранинг бир неча жойига чаённинг суратини чизибди. Сўфи буни кўриб дўконга шовқин-сурон билан келди: «Қиёматда чаёнга ким жон топиб беради!» деб хўп чийиллади; бир кун имомнинг ҳужрасидан унинг кўкнор туядиган қайроғи йўқолибди, шу кун имомнинг Кулала кирган экан, сўфи тўғри келиб Кулалани дўппослай кетди.

Дадам унинг хархаша-машмашаларидан безор бўлиб, Али-лайлакнинг жўраларидан Парпивоё деган йигитни ўртага қўйди ва сўфининг ҳамма шартини қабул қилишга тайёр эканини билдириб, «ярашайлик» деди. Сўфи кўнмабди, «Мен бу чала кофирни маҳалладан кўчирмай ўлсам гўримда тикка тураман», дебди. Кофирдан чала кофир ёмон, кофирни худо яратган, чала кофир шайтоннинг васвасаси билан кофир бўлган эмиш. Парпивоё бу гапни жуда тутақиб, сўфини сўкиб гапирди.

Шундан кейин Али-лайлакнинг жўралари Валихон сўфини сўфиликдан бекор қилишга бел боғлашди.

Жўралар ўртага ташлаган чоралардан фақат эшакнинг миясини бериб сўфини жинни қилиш маъқул кўрилибди, чунки «ҳайтов»га солиб соқол-мўйлабни қириб ташланса, бу касофат соқол-мўйлабсиз ҳам азон айтаверишдан тоймайди, калтакесак ҳали чиққан эмас, «чирғоя» хатарли экан.

Бозор кунни дадам билан Али-лайлак битта чўлоқ эшакни сотиб олишди, Бастоми қумига элтиб, тунука қутичада миясини олиб келишди. Кулала даладан кўкат териб келди. Бундан аям ўқчиб-ўқчиб саккизта сомса ясади. Парпивоё сўфини самоварга олиб кириб, куз кўкатида бўлган «дори сомса»ни олдига қўйибди. Сўфи иккита чой билан саккизта сомсани паққос тушириб, узун дуо қилибди.

Дадам бу ишни қилишда заррача тап тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг азон айтиш ўрнига ҳанграшини, ҳанграб-чўччанглаб мачитдан чиқиб келишини кутар эди. Кулала икковимиз ҳам шундай кайфиятда азонни орзиқиб кутардик.

Йўқ, сўфи пешинга азонни, чамамда, одатдагидан кўра пастроқ, лекин тугилмасдан айтди. Дадам беихтиёр мачитга томон қаради. Бу қарашда хайрият ва шу билан бирга норозилик маъноси ётар эди.

Сўфи намозгарда ҳам адашмади. Шомга яқин Али-лайлак ва унинг жўраларидан беш-олти киши дўконга келишди, ҳаммаси ҳам имо-ишора билан дадамдан: «Сўфи қалай?» деб сўрашди. Дадам кулиб бош чайқади.

Орадан бир ҳафта ўтди. Дадам ҳар кунни азонга динқат билан қулоқ солар, охирда хуноб бўлиб: «Адашмаяпти, хумпар!» деб қўяр эди.

Шундан кейин Парпивоё бошлиқ шўх жўралардан уч-тўрт киши бошқалар билан маслаҳатсиз-несиз Валихон сўфини «чирогпоя» қилишибди: сўфини ярим кечаси тутиб, оғзига ҳожини дўпписини тиқишибди, оёғини осмонга қилиб, тимнинг устунига маҳкам боғлашибди-да, орқасига шам ўрнатиб ёқиб кетишипти. Сўфи шу алфозда саҳаргача «чирогпоя» бўлиб турибди...

Буни элдан бурун кўрган самоварчи тугаётган шамни суғуриб ташлабди, қўрқув ва қийноқдан ўлар ҳолатга етган сўфини ечиб олибди ва уйига элтиб қўйибди.

«Чирогпоя» қилганлар, албатта, сўфи қишлоқдан қочиб кетди, деб ўйлашган, бироқ дадам билан Али-лайлак жуда катта ташвишга қолишди: сўфи қишлоқдан қочиб кетса-ку хўп, қочиб кетмаса, юзига чарм қоплаб: «Мени Али-лайлак билан темирчи уста шу аҳволга солди», деб юзбошига, мингбошига арз қилса нима бўлади?

Дадам сўфига ён бериш ва шу билан уни инсофга келтириш мақсадида бошқа маҳалладан уй қидирди.

ОДАМ ЗАВОДИ

Уй тезда топилавермади. Толенмизга Валихон сўфи узоқ ётиб қолди. Бунинг устига унинг тилини тиядиган бир ҳодиса рўй берди.

Нариги маҳалладаги Олим-саркор деганнинг боғида кўк шапка кийган зиндамбир¹ тўралар туришар эди. Булар ер-сув ишларига қарашса керак, анҳорга ола таёқ ўрнатиб, одамларнинг айтишига қараганда, сув ўлча-шар, деҳқонларнинг ерига қора номерлар қоқишар эди. Булар тўқима-сават извошни шалдиратиб дўконимиз олдидан тез-тез шаҳарга ўтишар эди. Бир куни мана шу шалдиरोқ извошнинг олдинги ўқи синиб қолибди. Уша зиндамбирлардан бири ёш бир барина билан извошнинг ўқини яматгани дўконимизга келишди. Дадам буларга «эшак» қўйиб бериб, ўзи ўқни извошдан олишга киришди. Зиндамбир ўтирмай дадамга қарашди. Барина мени гапга солди. Унинг менга берган саволларига дадам тушунганича жавоб бериб турди-ю, барина уйимизни кўрмоқчи бўлди шекилли, дадам менга имо қилди. Мен уни ҳовлимизга бошлаб бордим.

Фарзанд доғини кўра-кўра жонида жон қолмаган аям ой-куни яқинлашган сайин ҳали туғилмаган боланинг ўлиб қолишидан ваҳимага тушар, гоҳ ошкора, гоҳ пишҳоний йиғлар эди. Барина аям билан қўл бериб сўрашди, уйимизни, туриш-турмушимизни кўрди, ҳатто сандалга ўтирди. Аям унинг имо-ишора билан берган саволларига имо-ишора билан жавоб берар, қорнини кўрсатиб йиғлар эди. Барина бир нималар деб унинг қорнини, бошини силади, кейин, аям айтмоқчи «дурбин»га солиб кўрди. Барина дурбинда кўрганидан кейин нима дер экан, деб аям ваҳима ичида тин олмай кўзлари жавдираб турар эди. Барина унинг қорнига шаппалаб «яхши» деб қўйди. Кейинчалик билсам барина аямнинг суратини олган экану, аям «ичимни дурбинда кўриб», «яхши» деди деб суюниб юрибди.

Биз дўконга чиққанимизда дадам ўқни ямаб извошга қўяётган экан. Барина зиндамбирга гоҳ кулиб, гоҳ ачи-ниб бир нималар деди. Зиндамбир дадам билан гаплашди. Орада «докторхона» деган гап кўп айланиб қолди.

Булар Қўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида докторхона очилганини айтиб, аямни ўша ерга олиб боришни маслаҳат беришибди.

¹ Зиндамбир — ер ўлчови.

Маҳаллада обрўимиз ошиб кетди. Назаримда дадам деб дув-дув гап бўлиб кетди.

Шундан кейин маҳаллада «темирчининг тўралардан ошнаси бор экан», «темирчининг уйига барина кебди», энди Балихон сўфи тугул ундан каттароғидан ҳам қўрқмас эди. Шу муносабат билан Али-лайлак, унинг жўраларидан бир неча киши қуллуқ бўлсинга келишди.

Дадам аямни ўша докторхонага олиб боришга жазм қилди. Барина ичини дурбинда кўриб «яхши» деганига шунчалик суюлган аям, албатта, докторхонада туғишга дарров рози бўлди.

Иш қистов бўлишига қарамай, дадам бир неча кундан кейин Қўқонга бориб докторхонани, унинг шартшароитини кўриб, билиб келди. Докторхона ҳақиқатан Қўмир бозорида, кичик аммамнинг уйига яқин кўчанинг ичида экан. Бу ҳақда аммамдан ҳам, унинг эри тақачи уста Мўминдан ҳам тайинлик бир гап чиқмабди. Лекин уста Мўмин, шу маҳаллалик аллаким деган бир мусулмон этикдўзининг ўрисдан олган хотини докторхонада тилмоч, деб эшитган экан. Дадам шу этикдўзга учрабди. Дадамнинг мўлжалига кўра, йигирма беш сўм пул бўлса ҳамма харажатга етар экан.

Дадам кўзини чирт юмиб, Али-лайлак ва унинг жўраларидан қарзга йигирма беш сўм йиғиб олди. Уша кун яқинлашганда Қўқонга жўнадик.

Биз кичик аммамнинг уйига тушдик. Эртасига амаким билан кампир келди. Бизнинг нима мақсадда келганимизни эшитиб, кампир дод-фарёд кўтарди.

— Нечук эканки менинг неварам ўриснинг қўлида туғилар экан! Вой, неварагинамнинг қулоғига ким азон айтади!

Қани энди дадамнинг тушунтириб, алдаб айтган гаплари кампирнинг қулоғига кирса! Ниҳоят, дадам тутатиб келди.

— Ўрисга нима қипти! Ўрисни мен яратибманми!— деб шовқин солди.

Амаким буларни мурасага келтирди.

— Майли, боланинг қулоғига азонни Абдуқаҳҳорнинг ўзи айтади,— деди.

Бу нарса, ҳақиқатан, дадамнинг эсига келмаган экан.

Дадам бу ҳақда доктор билан гаплашибди. Доктор кўнибди.

Шанба кuni аямни докторнинг ўзи келиб кўрди, душанба кuni докторхонага ётқиздик. Дадам икки кечая

кундуз докторхонанинг эшиги олдида ўтирди, мен дадамга нон, тунука чойнакда чой элтиб турдим. Учинчи кунни эрталаб докторхонадан сариқ соч, кўккўз ёш бир барина чиқиб қувноқ товуш билан:

— Уста Абдукаххар! Баранчук!— деб юборди.

Дадам ирғиб ўрнидан турди. Ичкарига отилди. Мен ҳам кирдим. Бояги барина дадамни аям ётган уйга бошлаб кирди. Аям кечаси туққан экан, тўрдаги ялтироқ сим каравотда оппоқ кўрпа-ёстиқ орасида фақат боши кўриниб ётар эди. Доктор хотин дадам икковимизни аямнинг чап томонидаги кичкина сим каравот олдига бошлаб борди ва оқ рўйжачанинг бир чеккасини кўтарди. Унинг остида бувак-укачам кўзларини чирт юмиб, қовоғини солиб ётар эди. Дадам болани қўлига олди ва қулоғига азон айтди.

Уч кундан кейин аямни кўргани кўплашиб келдик: аммам, унинг қизлари — Улмасой, Мукаррамхон... Аям ўзида йўқ хурсанд, умрида ҳозиргидай хушчақчақ бўлмаган, бир айтиб ўн кулар эди.

— Мен бошда кўрққан эдим, одам тортинса тўлғоқ қочади... Йўқ, булар тортинадиган иш қилишмади. Бечора маржалар мени ёш боладай оқ силовга солиб чўмилтиришса бўладими! Кула-кула ўлибман. Маржалар ҳам хўп кулишди.

— Маржа эмас, барина дегин!— деди дадам.

— Йўқ доктор хотинни барина дер экан, қолгани ҳаммаси маржа! Тилмоч хотин айтди. Мен ҳам маржа эмишман. Кула-кула ўлибман.

Укамга шу ернинг ўзида от қўядиган бўлдик. Аммам «Кўпайсин», «Турғун» деган номларни айтган эди, дадам унамади.

— Қўй, ирим-чиримдан ҳеч нарса кўрмадим, Умарали кўямиз,— деди.

Умарали Али-лайлакнинг жўраларидан норғул, бақувват бир йигитнинг оти эди.

Уч кундан кейин доктор аямга жавоб бериб, дадамга: «Извошда олиб кетинг, уйда бирон ҳафта ётсин», дебди.

Дадам бизни Бувайдига извошда олиб кетди, лекин қишлоқнинг кираверишида извошдан тушиб, уйимизгача бир чақиримдан ортиқроқ йўлни пиёда босиб кетдик, чунки гузардан извошда ўтиш, катталарни писанд қилмаслик бўлар, халқнинг назарида эса пулимиз ошибтошиб ётганини кўрсатар, бундан ташқари яна «бу одам

губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди» деган гапларга сабаб бўлар эди.

Қўни-қўшни аёллар чақалоқнинг ҳеч бўлмаса кичик чилласи чиқишини ҳам кутиб ўтирмасдан дастурхон қилиб, аямни кўргани киришди. Булар, назаримда, лозимандадан ҳам кўра, кўпроқ докторхонада тугилган болани кўргани киришар, ҳаммаси назаримда, ундан ўрислик белгиларини қидиришар эди. Бунинг устига аям докторхонада кўрган-билганларини жуда ошириб гапирди: машинага солиб чўмилтирган, машинада кўрган, машинада овқат пиширган, машинага ётқизиб туғдирган...

Бир кампир ёқасини ушалди.

— Ё қудратингдан, пахтани зовутга солади деб эшитган эдим, энди одам зовути ҳам чиқипти-да!..— деди.

Аямнинг одам заводида туққани Яйпанда «Зингер» олганимиздай оғизга тушиб кетди.

ТЕШИҚТОШ

Валихон сўфи ҳамон касал, дўқонимизга тўра келгани, уйимизга барина киргани обрўйимизни ошириб тинчгина ишлар эдик.

Кетмон ишлатилаверса ейилиб кетади, яримта бўлиб қолади, ишга ярамайди. Уртача деҳқон хўжалигида баҳордан кузгача беш-олтита кетмон ишдан чиқади. Янги кетмон фалон пул, ишдан чиққан кетмонни тиклаш — яъни пешлатиш икки баравар арзон тушади. Деҳқон янги кетмон сотиб олмай, бўш вақтида эскисини пешлатиб қўяди. Шунинг учун қиш кириши билан темирчига иш ёғилади.

Дадам чаптаст усталардан бўлиб, бир кунда ўн олтигага етказиб кетмон пешлар эди. Дадам кетмонни тез ва яхши пешлаши устига хат билиши, назаримда бозорбошидаги уста Турдиалининг нонини яримта қилиб қўйди: пешланган кетмон бир-биридан фарқ қилмаса ҳам деҳқон ўз кетмонини олгиси келар. Уста Турдиали кетмонни олишда унга ҳар хил белгилар қўйса, дадам пўлат қалам билан кетмоннинг елкасига эгасининг отини ёзиб қўяр, деҳқон хат билмаса ҳам бунга жуда қизиқар, хурсанд бўлар эди.

Бувайдиннинг «тўнғак кўчирадиган шамоллари», қаттиқ совуқ олиб келди. Ҳар ўпқини бир жаҳон совуқдай майда шакар қор ёғди. Совуқ кундан-кун забтига олиб,

дарахтларнинг шохи булдуруқдан эгилди. Мусичалар тап-тап тушиб ўлаверди. Шогирдимиз Кулала дўконда ётолмай, Чилон қорининг қароллари билан унинг оғилида ётиб юрди. Биз кундуз кунни дўконнинг эшигини беркитиб, чироғ билан ишлардик.

Мана шу кунларнинг бирида кўчадан хотин кишининг чинқариб додлаган товуши эшитилди. Ҳаммамиз югуриб чиқдик. Бозорбоши томондан думи қисик қора бир итни қувлаб келган оломон «Тўс!» «Ур!» деганнча ўтиб кетди. Одам йиғилди. Музлаб, афти буришиб ётган анҳордан нари кўчанинг ўртасида ёш бир жувон ётар эди. Кимдир: «Ия, Бабарнинг хотини-ку!» деди ва қўрқувдан, оғриқдан беҳуш бўлиб ётган жувоннинг юзига сариқ қийинини ёпиб қўйди. Жувонни кўтариб уйга элтгани болаларнинг кучи етмас, катталар эса номаҳрам эди. Кимдир Бабарни айтиб келгани чопди. Жувоннинг қўймичи ва болдиридан оққан қон қорни қизартириб, буғланиб турар эди.

Ҳаял ўтмай Бабар етиб келди ва хотинини даст кўтариб уйга олиб кетди. Болалар, биримиз сувга олиб чиқилган кўзанинг синиғини, биримиз жувоннинг ковушини, ёлиниб чиққан тўнини олиб унинг кетидан кетдик. Бабар Ҳатам самоварчининг хизматкори бўлиб, хотини билан хўжайинининг ташқисида турар эди. Бабар хотинини авайлаб сандалнинг четига ётқизди. Хотини ҳушига келиб ингради. Қўшни хотинлар кириб келишди. Булардан шаддод бир кампир Бабарнинг қийинини ечиб олди, иккига бўлди.

— Ис босиб боғлаш керак, дарров ис топ!— деди.

Бабар товдондан, васса бўйра шипдан ис йиғиб кампирга берди. Кампир яраларга ис босиб боғлади. Жувон анчадан кейин кўзини очиб ваҳима ичида:

— Қутурган ит эди шекилли?— деди.

Кампир унга тасалли берди.

— Қутурган бўлса нима, эринг Тешиктошга олиб боради. Тешиктошдан икки марта ўтсанг кўрмагандай бўлиб келсан,— деди кейин ўзи бормаган, кўрмаган бўлса ҳам, Тешиктош ҳақида гапириб берди.— Тешиктош узоқ. Бачқирдан ҳам нари, булут сув ичадиган дарёнинг бўйида. Овчилар шу дарёда булут овлашади, сув ичгани тушганда отиб олишади. Ҳар ўқ узилганда супрадай-супрадай булут узилиб тушаверади...

— Обораман, худо хоҳласа обораман!— деди Бабар.

Ун кундан кейин Бабар хотинини Олқордаги амма-синикига олиб кетди, шу кўйи ўзи ҳам зим — ғойиб

бўлди. Орадан ўн кунча ўтгандан кейин бозор кунини қулоқларинини оқ қийиқ билан боғлаб олган Бабар икки елкасида обкаш, қўшқулоқларда қатиқ, чамбараклардаги коса ва шокосаларда қаймоқ, халта ва халтачаларда қурут, сузма кўтариб дўконимизга кириб келди. У бозорга ўтиб кетаётган экан, дадам билан саломлашгани, ундан ҳам кўра совуқ ўтиб кетган оёқларини эшитгани қайрилибди. Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, катта-катта кўзлари киртайган, қўллари кир, кийим-боши бир аҳволда, афтидан, кунини-туни ҳам-койиш билан бўлиб, ўзига қараш ҳам юрагига сиғмас экан. Кулала оқ тарашадан гулхан ёқиб берди, олдига иккита жириш нон, бир сиқим жийда қўйди. Унинг айтишига қараганда, хотинини кечалари билан инграб чиқар, Бабар уни тезроқ Тешиктошга олиб бориб, азобдан қутқариш учун пул йиғар экан. Олқордаги сигирлик, лекин бозорга қатнолмайдиган одамлар қатиқ-қаймоғини ва бозорўчарини Бабарга топшириб, унинг хизмати бадалига ҳол-бақудрат бир нима беришар экан. Бабар ҳозирнинг ўзида рўзгордан орттириб саккиз танга нақд пул қилиб қўйибди, яна беш-тўрт танга орттирса, хотинини олиб бетўхтов Тешиктошга жўнар экан.

Бабар исиниб, нон-жийда билан қоринини тўйғазиб, худди қари одамдай ҳаммамизни дуо қилди, қатиқ-қаймоқларини кўтарганича бозорга тушиб кетди.

Бозор қайтиш маҳалида кимдир: «Бабар ўғирлик қилиб қўлга тушди», деган хабарини топиб келди. Бу ақлга сиғмайдиган гап эди. Дадам воқеани билиб келгани мени бозор бошига юборди.

Бозорда одам сийрак. Тимдан берироқдаги кўчиб кетган мисгарнинг дўкони олдида одам, кўпроқ болалар тўпланиб туришибди. Қудрат чўлоқ деган пояки одамларга куйиб-пишиб гап маъқуллаётибди. Бозорни айланиб юрадиган пояки воқеадан бошдан-оёқ хабардор экан.

Бабар охириги икки хурма қатиғини сотиб, харидор хурманини бўшатиб келгунча қаймоқ бозоридаги катта толнинг тагида турган экан, каппон томондан ҳайқирик, «Ушла-ушла!» деган товуш эшитилибди. Бир гуручфуруш харидордан пул олаётганда биров пулга чанг солиб қочибди. Ўғрининг шериги бўлса керак, гуручфурушни ўғри қочган томонга эмас, қаймоқ бозорига томон йўллабди. Эс-ҳушини йўқотиб қўйган гуручфуруш тўғри келиб Бабарнинг ёқасидан ушлабди. Қўрқиб кетган Бабар гуручфурушни даст кўтариб, бо-

шидан ошириб ташлабди. Гуручфуруш ўрнидан тура солиб жон аччиғида дод солибди ва яна Бабарга ёпишмоқчи бўлибди. Бабар бир уриб уни ағдарибди. Воқеадан беҳабар халқ ўзидан катта ва саллалли одамни ураётган Бабарни ушлабди, отқоровулни чақирибди. Отқоровул уни кўчиб кетган мисгарнинг дўконига қамаб қўйибди. Ҳозир амин келиб уни сўраши керак экан.

Аминни чувалиб кетган салласини қўлтиқлаб олган гуручфурушнинг ўзи топиб келди. Амин Бабардан гап сўрамай-нетмай бошига, елкасига бир неча қамчи урди.

— Қани пул?

Бабар нима бўлганини, нима бўлаётганини тушунолмай гаранг бир аҳволда гуппи тўнининг чўнтагидан бир сиқим чақа-танга олиб аминга узатди. Амин пулни олиб гуручфурушга берди. Гуручфуруш пулни олиб, Бабарга ўшқирди:

— Қолгани қани?

Бабар охирги икки хурма қатиқнинг пулини сўраётди, деб ўйлади шекилли, худди узр сўрагандай:

— Ҳали олиб келади, худо урсин агар...— деди.

Совуққа чидолмай ер тепиниб турган амин отқоровулга кўз қисди.

— Яна бирпас тур, шеригини айтса-айтгани, бўлма-са далага олиб чиқиб отиб ташла!

Бабарнинг кўзлари жавдирарди:

— Мени нимага оттирасиз, амаки, оттирманг... Хотинимни қутурган ит қолган, жуда ёмон қолган, ишонмасангиз одам юборинг, уйда йиғлаб ётибди... Тешиктошга олиб борадиганмак... Мени оттирманг, ишингиз бўлса буюринг. Ҳатам акадан сўранг, мен ишдан қочадиган йигит эмасман... Хотиним йиғлаб ётибди.

Амин чиқиб кетди. Гуручфуруш ташқарига чиқиб Бабар берган пулни санаб кўрди, пул мўлжалига бир оз тўғри келди шекилли, отқоровулга бир мири чойчақа узатди:

— Қолганини ундирсангиз яна бир мири бераман,— деди-ю кетаверди.

Отқоровул Бабарга бақирди:

— Шеригингни айтасанми, ё отиб ташлайми?

Бабар тушунолмади.

— Менинг шеригим йўқ, Олқордан битта ўзим кўтариб келганман...

Отқоровулнинг жон-пони чиқиб кетди, уни туртиб-телиб дўкондан олиб чиқди-ю, «отиб ташлагани» Эшонбуваннинг карвонсаройига томон ҳайдаб кетди. Болалар дув эргашиди. Бабар йўл бўйи ёлворди:

— Жон ака, мени отиб ташламанг, худо хайр берсин... Хотинимни ит қолган, уйда йиглаб ётибди...

Мен дўконга югуриб кириб воқеани айтдим. Қулала билан дадам ҳам чиқишди. Отқоровул Бабарни саройнинг тўридаги тешикдан далага олиб чиқди. Болаларгина эмас, бирталай катта одамлар ҳам йиғилди. Отқоровул милтигини ўқлади, «Айтасанми, йўқми?» деб бир-икки ўшқирганидан кейин бир неча қадам орқага чекинди-ю, Бабарнинг калласини қорага олиб ўқ узди. Бабар ўқ келиб тегишини кутиб бўлса керак, оғзини, кўзларини катта очиб, қимир этмай турар эди. Отқоровул орқасида турган одамларга юзланди.

— Епирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмайдия!

Отқоровул Бабарни элтиб яна қамаб қўйди.

Эртасига Бабар тўғрисида хунук бир хабар эшитдик. Бу хабар рост экан, тафсилотини отқоровул гапириб берди.

Отқоровул Бабарни гапга солиб кўрибди, унинг бегуноҳ эканини билгач, қўйиб юборгани ижозат сўраб хуфтондан кейин аминнинг уйига борибди. Амин мингбошиникига кетган экан. Мингбошиникига шаҳардан меҳмонлар келган, зиёфат авжида экан. Отқоровул меҳмонхонадаги хизматкорлар билан ўтириб қолибди. Зиёфат саҳарга яқин тугабди. Отқоровул йўлда Бабар тўғрисида гапирган экан, амин «Ия, эсдан чиқибди-ку», деб жадаллабди. Келиб гугурт чақиб қарашса, Бабар дилдираб, бурчакка тиқилиб ўтирган эмиш. Унинг аҳволини кўриб амин «айб ўзингда» дегандай шовқин солибди:

— Эшик қулф эмас-ку, чиқиб кетавермадингми!

Бабар тиши тишига тегмай зўрға:

— Ўзингиз қамаб қўйдингиз-ку, пошшолик одами-сиз,— дебди.

Амин эшикни катта очиб юборибди. Бабар дилдираб, дўкондан секин чиқибди, кейин бирдан югурибди; йиқилибди, ўрнидан зўрға туриб яна чопибди... Қим билади, шўрлик, нима учун Ҳатам самоварчининг самоварига кирмабди, нима учун бирон эшикни тақиллатиб тонг отгунча бошпана сўрамабди, «бемаҳалга қол-

ганимдан хотиним хавотир бўлиб кўчанинг бошида ўтиргандир», деб ўйлаган бўлса керак!

Эрталаб йўловчилар Олқорнинг кираверишидаги якка бақатерак остида чўққайиб ўтирган бир одамни кўришибди; эрталабки қуёшнинг нурида эриб тўкилаётган булдуруқ бошига, елкасига тушса ҳам у қимир этмас эмиш. Бориб қарашса Бабар экан! «Нима қилиб ўтирибсан», деб биров елкасидан тортган экан, Бабар ағанаб тушибди, бечора совуққа қотиб ўлиб қолган экан.

Билмадим, срадан қанча вақт ўтди экан, Олқордан бир деҳқон кетмон пешлатгани келди. Дадам ундан Бабарнинг хотинини сўради. Деҳқон анчадан кейин хўрсиниб жавоб берди:

— Бечора эрининг гамида жинни бўлиб қолди... Ёмон жинни бўлди, ўзини уриб, тишлаб, не азобда ўлди...

Уни қутурган ит қопганидан бу одам беҳабар экан...

ОҚПОШОНИНГ АРЗАНДАСИ

Валихон сўфи ўн кунча гоҳ ўзидан кетиб, гоҳ ўзига келиб, кўзига алланималар кўриниб, алаҳлаб ётди-ю, кейин оғир касалга чалиниб, икки ой деганда ўрнидан турди.

Қиш ўтди, баҳор ўтди. Тўралардан ошнализ борлигини эшитган бўлса керак, Валихон сўфи бизга хараша қилмай қўйди; жабр кўрганлиги ҳақида ҳеч кимга арз қилмаган бўлса керак, чунки бир жиҳатдан, «чи-роғпоя» оғзига оладиган гап бўлмаса, иккинчидан, тўралар олдида мингбошию юзбоши ҳам қўл қовуштирар эди.

Бундан ташқари ёзда юрт нотинч бўлиб қолди.

Герман билан уруш бошланганлиги хабарини биз Яйпанда икки ойдан кейин, ўшанда ҳам тасодифий суратда эшитган бўлсак, оқпошшо уруш ишларига му-сулмонлардан мардикор оладиган бўлганини уч кунга қолмай эшитдик.

Ун тўққиз яшардан ўттиз бир яшаргача ҳамманн олармиш!

Бувайди бўлисига беш минг ўн икки киши тушибди!

Бу кунлар деҳқончиликда қизғин иш палласи бўлишига қарамай, ҳар кун намозгарга яқин кўчалар, гузар гавжум, тимнинг тагидаги иккита самоварга одам

сигишмайди. Босинқи говур: «Э, худо!» «Золимга ўзинг инсо! бер!» деган нидолар...

Дадам ҳар ҳафта-ўн кунда темир, кўмир келтиргани Қўқонга тушиб турарди. Умрида шаҳарни кўрмаган кўпчилик деҳқонлар уни дунёдаги ҳамма гапдан хабардор, деб ўйлашар, шунинг учун дўконимиз олдидан одам аримас эди.

Бу кунларда деҳқонларнинг ўзлари ҳам гапнинг уяси бўлиб қолишди.

— Мардикорликка олинган одамларни заводга солиб кўзини кўкартирар эмиш. Одамни бу эшигидан киргизиб заводни бир бўкиртирса, нариги эшигидан кўзи кўкариб, нонни тескари тишлаб чиқаверармиш.

— Мардикор ўлса ўлигини сандиққа солиб тикка кўмармиш!

— Мардикор касал бўлса оёғидан осиб, оғзидан мўмиё олармиш.

— Қоф тоғида бир мерган ов қилиб юрган экан, қараса калладай келадиган бир тош пастдан юқорига юмалто кетаётган эмиш. Мерган тошни олиб губирнатирга элтиб берибди. Губирнатир уни оқпошшога юборибди. Оқпошшо тошни ёриб қараса, ичидан оппоқ панжа чиқибди. Пошшо кулибди, панжани тахтининг поясига қўйиб, қилич билан қийма-қийма қилиб ташлабди.

Бунақа миш-мишларнинг сон-саноғи йўқ эди.

Қишлоқ каттакон азахонага ўхшаб қолди: босинқи говур, оҳ-воҳ, кўз ёши. Ҳамма кутади, ҳадемай, ўлик чиқиши, бутун қишлоқни бошига кўтарган қий-чув, йиғи-сиғи, дод-фарёд ичида тобут кўтарилиши, яъни мардикорга олинган кишиларнинг рўйхати эълон қилиниши керак.

Бироқ, рўйхатдан дарак йўқ. Юрт оғалари бўлмиш мингбоши, Чилон қори, катта мачитнинг имоми Шарофиддин махсум, юзбоши, Абдурахмон пахтафурушлар маслаҳат қилишгани қилишган. Булардан биронтаси кўча ё гузарда кўринмайди. Одамлар буларни уйлари-дан ҳам топилмайди.

Бирдан дув-дув гап бўлиб қолди: «Ҳамма хатга тушган экан, юзбоши Тошкентга дилғиром юбориб, пахта эккан чоракорини сўраб олибди, ўрнига шаҳардан мардикор олиб берибди». Ҳали рўйхат эълон қилинмасдан туриб, «Мен ҳам пахта эккан эдим», дея мингбошининг остонасига бош урган деҳқонлар, «Менинг боламни, менинг эримни чоракор, қарол қилиб олинг, ўла-ўлгунича хизматингизни қилади, қулингиз бўлади», деб

юзбошининг оёғига йиқилган аёлларнинг ҳисоби йўқ эди. Бир томонда йиғи-сиғи, бир томонда ғовур, ҳайқирик, қарғаш...

Бу орада «кўзни кўкартириш», «оппоқ панжа» ва бошқа миш-мишлар ўрнига чин хабарлар тарқала бошлади: Хўжандда халқ ғулу кўтарибди, тошкентликлар «биз мардикор бермаймиз» деб маҳкамага боришибди, фалон жойда халқ мингбошининг уйига ўт қўйибди, фалон қишлоқда одамлар аминни аламон қилишибди...

Ниҳоят, юрт оғалари ҳамма маҳалладан элликбоши билан имом ва обрўли кишилардан бир-иккитасини чақириб, йиғин қилишди. Йиғинда катта мачитнинг имоми мулла Шарофиддин юрт оғалари ваколоти билан ваъз айтибди, «амри подшоҳ вожиб» деган гаплардан кейин: «Мардикорликка хоҳлаган одам боради, хоҳламаган бормайди, ўрнига одам беради», дебди. Бу гап ҳар бир хонадондаги, бутун қишлоқдаги азани тўйга айлантириб юборди. Бироқ бу хурсандчилик кўпга бормади. Олинadиган мардикор жўнатиладиган кун айтилгач: «Хоҳламаган одамнинг ўрнига ким боради ва бунинг эвазига нима сўрайди?» деган савол ҳамманинг гирибонидан тутди.

Маҳаллада «Пошшолик жинни» деб аталадиган Рўзи-гов деган овсар бир йиғит бор эди. Қачондир Бувайдига каттароқ бир тўра келганда Рўзи-говга ярим танга сийлов бериб, елкасига қоқиб қўйган экан, шундан бери уни пошшолик жинни деб аташар экан. Унинг жиннилиги шундан иборат: жини суймаган итни пичоқлаб ташлайди, қатиқдан қўрқади, вақти чоғ бўлган вақтларда ҳамиша шу ашулани айтади:

Олма берсам олмайсан,
Беҳи берсам олмайсан,
Қайси бойнинг қизсан?...

Тўра елкасига қоққандан бери Рўзи-гов қорни очса рўпара келган эшикни қоқиб овқат сўрар экан. Мардикорликка ўз ихтиёри билан боришга хоҳиш билдирган киши фақат шу бўлди. Уни Чилон қори укасининг ўрнига юборгани шошиб-пишиб етмиш беш сўмга сотиб олди. Ундан кейин одамнинг нархи юз, сал кунда икки юз, ҳатто уч юз сўмга чиқди. Кимдир етти юз ҳам сўрабди.

Юрт оғалари яна қишлоқнинг казо-казоларини ча-

қириб йиғин қилишибди. Йиғинда тўраларнинг раъйига мувофиқ шу юрт оғаларидан иборат юзбоши бошлиқ маҳкама тузилибди. Маҳкаманинг вазифаси мардикор олишда пошшоликка ёрдам бериш, шу билан бирга мардикорликка кетадиганлар ва уларнинг бола-чақасига қарашишдан иборат экан. Маҳкама номидан юзбоши гапириб, халққа ачинибди: «Одам ёллагани пул топса одам тополмайди, маҳкама халқнинг бу мушкулни ҳам осон қилиши керак», дебди. Унинг бу гапи ўша кунни ҳайитга, тунни бозоршабга айлантириб юборди. Ўша кун: «Юзбоши бувам яқинда мингбоши бўлармишлар», деган гап тарқалди.

Маҳкама мардикор пули йиққани ҳар маҳаллага иккитадан вакил тайинлади, халқдан йиғилган пулга одам сотиб олгани шаҳар ва бўлис бозорларига кишилар юборди.

Бизнинг маҳалладан мардикор пули йиққани ўзимизнинг элликбоши билан Валихон сўфи тайинланган экан, иккови дўконимизга келди. Дадам бошқа иш бўлмаганидан бозорчилардан тушган пичоқларни чархлаб ўтирар, Кулала чарх тортар эди. Сўфи дадамнинг юзига қарамаса ҳам ортиқ даражада мулозимат кўрсатди, ҳол-аҳвол сўради, ҳатто менга ҳам сўз қотиб: «Ҳа, қочоқ!» деб қўйди. Дадам шаҳар акси урган, закончироқ одамлигидан беҳабар экан шекилли, янги элликбоши гапнинг пўскалласини айтди-қўйди.

— Қани, уста, пулдан чиқарасизми, ё мардикорга борасизми? Беш юз сўм берганлар ҳам бўлаётибди, сиз уч юз сўм берсангиз бас, косиб одамсиз...

Дадам унинг сўзини ҳазилга йўйди:

— Оқпошшо «болғангни уравер, сенга ҳеч ким тегмайди» деган-ку?..

Валихон сўфи кулди.

— Биз ҳам шуни айтяпмиз,— деди шошиб.— Мардикор пулини берингу жойингиздан қимирламанг!..

Дадам яна ҳам мулоимроқ, яна ҳам ҳазилга тақаб деди:

— Мардикор пули хатга тушган, лекин ўзи бормай ўрнига одам берадиган кишига чиққан бўлса керак? Мен хатга тушган эмасман, ёлғизқўл косиб, бола-чақалик одамман.

Элликбоши сўфига қаради. Улганининг кундан ғазабини ичига ютиб турган сўфининг ранги ўзгарди.

— Ҳаммавақт юртдан ўзингизни четга тортасиз-да, уста! Юртга келган тўй экан, нима қиласиз гапни кў-

пайтириб! Саккиз ойдан бери тўшакда ётган Одил бува ҳам хатга тушган эмас, лекин берди, юз сўм берди! Мадрайим чўлоқ ҳам хатга тушган эмас, лекин қатордан қолгани йўқ! Раҳматлик Норбўтанинг хотини тул боши билан топганини тутиб ўтирибди! Қалимасини ўгириб ётган бир касал чол, туғма бир чўлоқ, бир тул хотинчалик эмасмисиз?! Қўйинг-э! Худо урди-кетди!

Сўфи қўлига тушиб қолган қайроқни улоқтириб юборди.

Булар билан гап талашиш юзбоши ва бошқа бало-хўрларнинг оғзидаги суякка қўл узатиб, уларни ириллатиш бўлар эди. Булар ирилласа ҳар чоғ дадамга оғиз солиши ҳар қанақа қилиб бўлса ҳам уни мардикорликка бериб юбориши мумкин эди. Шунинг учун дадам ён берди.

— Бисотимда эллик сўм пулим бор. Ёзда иш йўқ, кузда темир, кўмир керак...

Сўфининг кўзлари шохсоққадай ирғиб чиқди.

— Майли ўшани ҳам берманг! Юртдан чиқдим, деб қўя қолинг! Юртдан чиқинг, бир пақирингиз ҳам керакмас!

Юртдан чиқиш тириклай гўрга кириш деган сўз. Узоқ савдолашгандан кейин дадам икки юз эллик сўм беришга рози бўлди. Бунинг эллик сўми нақд, икки юз сўмини уч кун ичида бировдан қарз кўтариб бериши керак эди.

Дадам икки юз сўм сўраб, ҳар йили баҳорда деҳқонларга бўнак ва қарз берадиган Чилон қорига учради. Қарз шу чоққача юз сўмига ўн сўм фойда билан берилар экан, мардикор пули чиққандан бери тобора кўтарилиб, йигирма, ўттиз, ҳатто қирқ сўмга етибди. Дадам шу маҳаллалик темирчи бўлиб вақт-бемаҳал фойдаси тегишини, ишни арзон ва икир-чикирни бепул қилиб беришини назарда тутиб, Чилон қори икки юз сўмни юзига йигирма беш сўм фойда билан қарз берибди.

Дадам пулни элликбошига элтиб берди. Элликбоши икки юз эллик сўмни олиб «қизил қоғоз»ни йигирма сўмга берибди, дадам «Нега бундоқ?» деб сўраса, элликбоши: «Тушган пулни ҳукумат билиб қолса «халқ бой экан» деб ўлпонни кўпайтиради», дебди.

Пул йўқ, иш йўқ, дадам диққат, юрагига қил снғмасди.

Бир кун кечки пайт дадам икковимиз отйўлакда ён-ғоқ ўйнаётган болаларнинг ўйинини томоша қилиб,

муялишдаги харсангошда ўтирган эдик, Али-лайлак келиб қолди. Унинг ҳам кайфияти яхши эмасди, мардикор пулига ҳўкизини сотиб берибди.

— Бунинг ҳаммаси хотинталоқ юзбошидан чиқяпти,— деди Али-лайлак нафаси титраб.— Пошшолик, мардикорликка ҳамма борсин, деган эмас экан, бу занғар мардикор пулини ҳамма хонадондан оляпти, юртининг бошига келган кўргуликни қошиқ қилиб халқнинг қонини ичяпти. Қишлоқни қарзга кўмиб ташлади. Нонинсоф, юз сўмга ўттиз беш, қирқ сўмгача фойда қўйяпти.

Али-лайлакнинг жўраларидан кўни мардикор пули бергани қурби етмай, ўзи борадиган бўлибди. Булардан бири — Эрмат деган йигит мардикор пулига, ерини сотиб бермоқчи бўлган экан, юзбоши ярим баҳо қўйибди. Юзбоши шафе, шафелигидан кечмагунча ерни бошқа одам ололмас экан. Али-лайлак қишлоқнинг йигитларини сўка кетди.

— Бу замоннинг йигитлари ҳезалак бўлиб кетган! Зоғора ундай қовушмайди! Буни юзбоши ҳам, бошқаси ҳам билади-да, шунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмай қилғилигини қилаверади. Ҳаммамиз латтамиз, латта бўлмасак бу занғар юзбошининг ҳар бошига минг бало ёғдирмасмидик! Ярим пақир тиллани ўтда эритиб, унинг тўймас кўзларига, бўғзига қўймасмидик!..

Али-лайлакнинг тилига чиққан бу гаплар, назаримда, дадамнинг, балки бутун қишлоқнинг дилида ўта доғланган ёғдай тутаб ётар эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бир кун намозгар пайтида бозорбошидан устма-уст иккита ўқ чиқди. Ҳаял ўтмай яна уч-тўртта ўқ отилди, ундан кейин ўқ бодроқ бўлиб кетди. Кулала икковимиз кўчага югурган эдик, дадаи қайтарди, уришиб берди, бориб эшикни занжирлаб келди. Уқ овози сийраклашди, лекин дод овози эшитилди: «Войдод!.. Войдод! Юзбошини ўғри босди, келавер!» Додлаган одамнинг ўзи бўлса керак, ашула бошлади: «Ойда, йилда бир келган меҳмонидан айрилмасин...»

Қоронғи тушгунга қадар гоҳ якка-дука ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди. Шу жимиганича эрталабгача, бутун қишлоқ ернинг қаърига кириб кетгандай тиқ этган товуш чиқмади. Дадам бомдодда мачитга чиқиб хабар топиб келди: ўғрилар юзбошини жодиди уч бўлак қилишибди, кейин керосин

сегиб ўт қўйишибди. Кейинчалик гап чиқди: ўғри босганда юзбошининг шаҳарлик қайинсинглиси томга чиқиб янтоқ орасига яширинган, ўша ерда туриб ўғрилари-нинг номини этагига ёзиб олган, бутун бўлган ишни кўриб турган экан. Умнат деган бир йигит юзбошининг олдига бир этак тилла тўкибди, «егин», дебди. Юзбоши тилладан ютолганича ютиб, охири ютолмай қолганидан кейин Умнат унинг оғзига тиллани зўрлаб тикибди.

Пешиндан кейин Кулала икковимиз дадамнинг йўқлигидан фойдаланиб томма-том тимгача бориб, тимнинг тепасига чиқиб олдик. Бу ердан Қўқон йўли Бувайдининг киравериши, юзбошининг токи ва унинг остида кўк айвони барала кўриниб турар эди.

Буёғи юзбошининг дарвозасигача, уёғи Қўқон йўли — кўчанинг икки томони лиқ одам. Бутун Бувайди гўё кўчиб чиқибди. Ҳамма салла ўраган. Отқоровуллар уёқдан буёққа чопган, йўртган, қаттиқ шивирлаб кимгадир дашном берган, сафдан салгина чиққан одамни юзи-кўзи демай қамчилаган...

Хийла вақтдан кейин Қўқон томондан бир тўда отлиқ кўринди. Халқ бир гуриллади-ю, дарров жимиди. Аллақандай товушлар, ҳайқириқлар эшитилди. Халқ энгашди. Отлиқлар аста-секин яқинлаша бошлади. Олдиндан оқ кийим, оқ шапка кийиб, сариқ погон таққан учта тўра, уларнинг ўнг томонида ўзимизнинг мингбоши, чап томонида катта салла ўраган кишилар, орқада бирталай солдат. Булар икки томонда энгашиб турган халқ орасидан ўтиб ўнг томонга, юзбошининг ҳовлисига томон бурилишди, отдан тушмай дарвозадан кириб кетишди. Халқ ҳамон энгашганича қимирламай турар эди. Биз юзбошининг ҳовлисига яқин боргани кўрқдик.

Халқ аста-секин қоматини ростлади. Ҳаял ўтмай «чиқди-чиқди» деган гап ўрмалади. Халқ яна энгашди. Шу аҳвол намозгаргача давом этди. Намозгаргача халқ неча-неча қоматини ростлаб, неча-неча энгашди. Ниҳоят, намозгарга яқин отқоровуллар шовқин солиб, тўралар чиқаётганидан халқни хабардор қилди. Халқ яна энгашди. Отлиқ тўралар, уларни кузатиб қишлоқ казо-казолари дарвозадан чиқишди. Уларнинг кетидан солдатлар йигирмадан ортиқ деҳқонни қуршаб, Қўқонга ҳайдаб кетишди. Буларнинг орқасидан ҳеч ким эргашмади.

Тўралардан бири бировни сўроқ қилаётиб, юзбошини «Оқпошшонинг арзандаси эди», дебди. «Бандиларни

қалди.

Дадам билан Али-лайлак тўралар келиши хабарини эшитган замон Валихон сўфининг чақуvidан қўрқиб, дадамнинг Толлиқдаги бир ошнасишиқига қочиб кетиган экан, дадам ярим кечаси келди.

ДУҚЧИ ЭШОННИНГ ҚУЛАНКАСИ

Тўралар шунча одамни ҳайдатиб кетди-ю, гўё қишлоқнинг тепасига шапкасини илиб қўйди: халқ ҳамон энгашиб тургандай, ҳаммаёқ жимжит, на бирон товуш чиқади, на оҳ-воҳ. Али-лайлак айтмоқчи, «йиғлаган ҳам энгига йиғлар» эди.

Тўралар ҳайдатиб кетган одамлардан бири, йўқ, улардан бири эмас, англашилмовчилик орқасида тўпга қўшилиб кетган Мадрайим деган бир йигит Қўқондаги «Оқ уй»да беш ой ётиб қайтиб келди. Солдатлар бандиларни Учкўприкдан ҳайдаб ўтаётганда бу йигит нима бўлиб кўприкнинг устида туриб қолган экан, олдинги солдатлар индашмабди-ю, орқадагилардан бири уни тўпдан чиқиб қочмоқчи бўлган банди гумон қилиб, милтиғининг қўндоғи билан елкасига битта туширибди-да, бўйнидан итариб тўпга қўшиб юборибди. Солдат, тўра ё бирон амалдор бир нима қилса «нега, нима учун» деб сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган бўлгани учун Мадрайим тўпга қўшилиб кетаверибди. Турмада уни рўйхатга ёзиб қўйишибди, эҳтимол, бандиларнинг ўзлари жўрттага ёздиришган бўлса: яхшигина овози бор, баъзан ўзи қўшиқ ҳам тўқир экан:

Осмондаги паррандалар бориб айтинглар,
Фарзандингиз Қўқондаги «Оқ уй»да, денглар.
Сим-сим дедим, симлар дедим, симлар қўйнимда,
Зарра гуноҳ менда бўлса қилич бўйнимда...

Беш ой ўтиб Мадрайимнинг буткул гуноҳсизлиги маълум бўлгандан кейин кулиб-кулиб қўйиб юборишибди. Мадрайим мардикорликдан қочиб келган ва қўлга тушиб қамалган икки қочоқ билан ҳамгап бўлибди. Булар мардикорликка борилган юрт — «совуқ дўзаҳ» дейишибди, у ердаги меҳнат, тирикчиликнинг «мақтов»ини хўп келтиришибди: бурнини, қулоғини, оёқ-қўлини совуққа олдириб, пучуқ, чиноқ, чўлоқ бўлганларнинг ҳисоби йўқ; қўли, оёғи кесилиб, келга ўх-

шаб қолган шўрликлар ҳам бор экан; очликдан, совуқдан ўлганларнинг ўлиги кўмилмай йиртқичларга ем бўлар экан... Мардикор олинаётган кунлари «мардикор ўлса сандиққа солиб тикка кўмармиш, оёғидан осиб мўмиё олармиш» деган миш-мишлар бу гапларнинг олдида ҳеч нарса бўлмай қолди.

Лайлакқор уриб турган бир кун эди. Бирдан бозорбошида дод-фарёд кўтарилиб қолди. Дадам хабар олиб келгани мени бозорбошига юборди. Тимнинг остига беҳисоб хотин-талаж тўпланган, қий-чув, болалар йиғлаган... «Уйнинг куйсин, мингбоши!» «Боланг ўлсин, юзбоши!» Қатта мачитнинг имоми Шарофиддин сўрига чиқиб аёлларга хитоб қилди:

— Мусулмонлар! Юрт бузуқи каззобларнинг сўзига ишонманглар! Ярим подшоҳимиз Куропаткин ҳазратлари қўл остларидан мардикорликка кетган фарзандларининг ҳолидан ҳар кун ва ҳар соат хабар олиб турибдилар. Ҳамқишлоқларимиз худонинг паноҳида ва подшо ҳазратларининг ҳимоятида соғ-саломат ризқларини териб еб юрибдилар. Иншоолло, яқин фурсатда дийдор кўришамиз. Илоҳо, омин!!..

Ҳамма гуриллаб фотиҳага қўл кўтарди. Аёллар бирпас жим бўлиб яна йиғи, гувур, шовқин-сурон, қарғиш бошланди.

Ҳеч қачон шоп-шалоп тақиб юрмаган мингбоши шоп-шалопини тақиб, милтиқли учта йигити билан тимга кириб келди. Аёллар бирпас жим бўлишди-ю, яна ҳам қаттиқроқ шовқин-сурон кўтаришди.

— Уйнинг куйгур мингбоши, эримни топиб бер!

— Барқадар топмагур, боламни топиб бер!

Милтиқли йигитларнинг дағдағаси, ҳавода ўйнаган қамчилар ҳам аёлларга кор қилмас эди. Бир хотин, паранжиси бошидан тушиб кетганига қарамай, шовқин солганича аламонни ёриб ўтди-ю, қўлидаги боласини мингбошининг оёғи остига қўйди.

— Ол, ўзинг боқ, уйнинг куйгур!

Унинг кетидан яна бир неча хотин боласини мингбошининг оёғи остига ташлади. Дод-фарёд ер-кўкка сиғмас эди. Мингбоши икки-уч қадам орқага чекинди, милтиқли йигитлар болаларни олиб оналарига, оналари олмагандан кейин рўпара келган хотинларга тутқишишар, болалар чириллаб йиғлашар эди.

Мингбоши бошига ёғилиб турган қарғиш ва ҳақоратлардан ғазабланмади; ҳар бир хотин орқасида юзларча, мингларча эркак-аёл турганини сизди шекилли,

уларни яхши гап билан инсофга келтиргани уринди, ниҳоят, орқаси билан юриб бориб сўрига чиқди.

— Шошманглар, қулоқ солинглар!— деди,— бирламчи, ғаламис одамларнинг гапига қулоқ солманглар, иккиламчи, ўзларинг биласизлар, мардикорликка кетганлар кўпи билан олти-етти ойга кетган, қўш маҳалигача битта қолмай келади.

— Битта қолмай ўлади!— деди бир хотин бақириб.

— Улмайти... Уччиламчи, ҳаммамиз бир мусулмонмиз, бир-биримизга тикан киришини раво кўрмаймиз, мен сизларга айтиб қўяй: пошшолик билан ўйнашиб бўлмайди, битта ўйнашган андижонлик Дукчи эшонмиди? Бу воқеани билганлардан сўранглар. Билган одам бўлмаса, мен айтиб берай: шу одам пошшолик билан ўйнашиб, ўзи билан ўн бир кишининг бошини еди — ҳаммаси осилди!

Шу ерда бошига тўнча ёпиниб турган бир кампир йиғлаб:

— Рост, шундоқ бўлган эди,— деди.

Мингбоши дарров уни қўлидан тортиб сўрига чиқарди.

— Гапиринг, она, кўрган бўлсангиз буларга гапириб беринг!— деди.

Кампир қўрқиб кетди, мингбошига қаради, мингбоши «гапир» деб турганидан кейин, титраб, гоҳ халққа, гоҳ мингбошига қараб гапирди:

— Рост, ўн бир киши осилган эди... Ибрат қилган эди... Ун бир кишини осганда ибрат бўлсин, деб бутун Андижондаги болаларни йиғиб келган эди... Ушанда менинг Кенжабойим қўрқиб шайтонлаб қолган эди.

Ҳали аёлларга қўшилиб шовқин солган, йиғлаган бу кампир, афтидан, ҳозир нимага гувоҳликка ўтаётганини ўзи ҳам билмас эди.

Мулла Шарофиддиннинг «юрт бузуқи одамлар», «яқин фурсатда дийдор кўришамиз» дегани мингбошининг «ғаламис одамлар», «мардикорлар қўш маҳалигача битта қолмай етиб келади» деганига тўғри келгани, яъни икковининг гапи бир жойдан чиққани аёлларга тасалли берди, Дукчи эшоннинг ваҳимали кўланкаси эса кор қилди.

Аёллар тим остидан кетган бўлса ҳам, ҳеч ким уйига кирмади, лайлакқор ёғиб турганига қарамай, тор кўчаларда ҳамон йиғи-сиғи давом этди.

Мен дўконга келиб воқеани дадамга батафсил гапириб бердим.

Қўқон турмасидан мардикорлар тўғрисида гап топиб келган Мадрайимни шу куни «банди қилиб, симга олиб кетишди», деган гап тарқалди.

АРАФА

Хутнинг ўрталарида кимдир Қўқондан: «Оқпошшо тахтдан тушибди, ҳуррият бўлибди», деган гапни топиб келди. Бугун қишлоқ ва ҳар бир қимирлаган жоннинг пошшога катта-катта даъволари, ҳурриятдан беҳисоб умид ва орзулари бордай, гарчи даъво ва умид-орзулар нимадан иборат эканини ҳеч ким аннқ айта олмаса ҳам, Бувайди арафа тусини олди. Ҳамманинг назарида ҳурриятнинг чашмаси — мардикорликка кетганларнинг бетўхтов, шу куни, шу соатда қайтиб келиши, шу воқеа бўлса ҳурриятнинг бошқа неъматлари келаверадиганга ўхшади.

Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, мардикорлардан дарак бўлмади; аксинча, аллақерда яна мардикор олинаётгани ҳақида овоза тарқалди. Жунбушга келган, асаларининг уясидай ғувиллаган қишлоқ яна жимжит бўлди-қолди.

Хут ўтди. Ҳамалнинг охирларида «Мардикорларга жавоб бўлибди», деган хабар келди. Бу хабарга энди ҳеч ким ишонмаса ҳам, мардикорларнинг яқинлари, қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари, ҳатто бегона одамлар ҳам «совуқ дўзах»дан эсон-омон чиқиб келадиган, юртни маъмур қиладиган «мард йигитларнинг бир бўлаги» билан дийдор кўришгани бозорбошига, ундан нари Учкўприкка, қолаверса, буёғи Бағдод, уёғи Қўқон станциясигача боришди. Бу одамларга мардикорлар узоқ юртлардан келишини, бир ҳафта-ўн кун деганда етиб келолмаслигини ҳеч ким тушунтиролмас эди.

Орадан кўп ўтмай, мардикорлардан олдинроқ совуқ бир хабар етиб келди. Қўқондаги катта тўралардан бири: «Пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган мардикорлар келади, иззатини билмай, қочиб кетганлар етиб келолмаса ҳам ажаб эмас», дебди. Бу «қочиб келган бўлса, ёки энди поездда келса келгани, йўқса ўлгани», деган сўз, буни қишлоқ аҳли жуда яхши тушунар эди.

Вақтида мардикор пули қишлоқнинг илигини қуритгани учун деҳқон қишда керакли асбоб-ускунасини шайлаб қўёлмади.

Кўп хўжаликларнинг умиди мардикорликка кетган кишиларидан эди, бунинг ҳам тайини бўлмади. Шундай қилиб, кўклам ҳаром-ҳариш бўлиб ўтди. Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билар эди, шунинг учун қўлида ғалласи бор деҳқонлар, катта аллофлар бозорга дон чиқармай қўйди. Бунинг устига «хурриятда чиққан пул»га одамлар шубҳа билан қарашар, «ҳукумат лоақал икки тахта оқ ту누ка ҳам тополмай, қоғоз танга чиқарган бўлса, уёғига вой»¹, дейишар эди.

Али-лайлак бўғилар эди:

— Бу қизталоқ оқлошшо келиб-келиб кўкламда, ер тобига келиб, ҳансираб турганда тахтдан тушганини қара! Чилон қори билан Эгамбердибой замон нима бўлишини билмай ҳар йили қарз, бўнакка берадиган пулини тишининг қавагига тиқиб қўйди, бировга бир мирн бермайди!

Нарх-наво кўтарилиб кетди. Қимматчилик ҳадемай пулга нон топилмайдиган қаҳатчиликка айланди.

Очлик бўлганда деҳқон келисининг кири, тегирмончи дўпписининг чанги билан бўлса ҳам нарироққа бориб олади, лекин косибга қийин. Темир, кўмир қимматлиги устига одамлар ҳеч нарса буюрмай, ҳеч нарса сўрамай қўйишди. Иш йўқ. Қани энди биров лоақал битта пичоқ чархлатса!

Дадам ҳар эҳтимолга қарши дўконни очиб ўтирар, Кулала икковимиз битта чархни кўтариб кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ кезар эдик. Бирор иш чиқиб қолса, Кулала чархлайди, мен чарх тортаман. Асбоб оғирроқ бўлса-ю, қийналиб кетсам, асбобнинг эгаси менга раҳм қилиб, чархни ўзи тортар эди. Бу қилган ишимиз бадалига пул эмас, дадам тайинлаганича «чайнаса юмшайдиган нима бўлса» олар эдик.

Аям ҳар куни эртаю кеч ирим қилиб дастурхон ёзар, «чайнаса юмшайдиган» ҳеч нарсамиз бўлмаса, қуруқ чой — тутнинг барги, жийданинг пўстлоғини дамлаб ичар эдик. Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади:

— Беғамсиз, рўзгорнинг ғамини емайсиз, семирнб кетяпсиз,— деди.

Дадам кулди.

— Мен семирсам майли, сизларни семиришдан худо сақласин,— деди.

— Дадам семирган эмас, шишган экан...

¹ Муваққат ҳукумат танга ўрнига марка чиқарган эди.

Шу кунларнинг бирида дадам қора сигир етаклаб келди. Сигир бўғоз эди. Кейин билишимча, сигирни дадам «зингерлик бой» бўлган вақтида орттирган тўппончасига алишган, тўппончанинг устига иккита қўштир милтиқнинг қувурини кесиб, қисқартиб, илоннинг бошига ўхшаш учта данков — куракча ясаб берган экан. Деярли ҳар кеча бировнинг уйига боқиб бўлади, деворини тешиб молини олиб кетади. «Босма», «тешма» деган гаплар кўп эшитилар эди. Бувайди билан Қўқон йўлида қароқчилар ҳам пайдо бўлди.

Қора сигирнинг думига тикилиб, тут пишиғига етиб олдик.

Ҳар куни кечаси дадам билан Қулала дала айланиб, яшириқча хашаки тут қоқиб келишар эди. Тез кунда бу серуруғ, шилимшиқ мева кўнгилларга тегди, ҳарчанд оч бўлсак ҳам оғизга олгани юрагимиз безиллар эди. Шундан кейин унинг сувини сиқиб шинни қиладиган бўлдик. Бу ҳам жонга тегди. Шиннини кўришим билан оғзим сув очар, кўнглим айнир эди. Укам Умарали шинилик косани узоқдан кўрса ҳам ғингшийдиган бўлди. Умарали, бирон ножўя иш қилса, мен уни: «Ҳозир шинни ялатаман!» деб қўрқитардим.

Арпага ўроқ тушди, мева-чева чиқди, лекин барибир қаҳатчиликнинг дами қайтмади. «Кунжара ебди», «Уйда шишиб ўлиб қолибди», «Фалончи қизини симликка¹ берибди», деган гаплар тез-тез эшитилиб турар эди. Назаримда:

Шафтоли шохи ларзон,
Ҳар нарсадан қиз арзон,
Баҳосини сўрасанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...

деган ашула ўшанда чиққан эди.

Толемизга сигиримиз туғиб берди. Биз тутхўрликдан сутхўрликка ўтдик. Сут, қаймоқ, қатиқ, ёғ, сузма, қурт... Баъзан сут-қаймоқни донга алишар эдик. Хийла жонимиз кириб қолди. Дадам баъзан ҳазиллашиб аямга: «Сигирнинг думидан маҳкамроқ ушла, бу жонивор бизни қилкўприкдан ўтказиб кўяди», дерди.

Мен баъзан иш бўлганда дамгарлик, бекорчиликда дўкон пойлашдан озод бўлиб, кўриқда сигир боқадиган бўлдим. Дадам ҳар куни эрталаб ярим сўмга туянинг

¹ С и м — ҳозирги Фарғона шаҳри.

кўзидай зоғора нон олиб беради, мен шу кетганимча намозгарда қайтардим. Қўриқда мендан бошқа молбоқар болалар ҳам бор, биз пайт пойлаб бир-биримизнинг сигиримизни эмар эдик.

Ҳамалнинг ўрталарида жавоб берилган мардикорлар жавзанинг бошларида биттадан-иккитадан бўлиб кела бошлади.

Буларнинг қайтиши қишлоққа вабо оралаган кунларга тўғри келди.

Кўчамизнинг охиридаги гўнг тўкиладиган майдонда бўйра дарвоза бўлиб, бу Абдурахмон бува деган аёлманд бир мўйсафид деҳқоннинг қўраси эди. Чол уч ўғлини уйлантирган, бешта қизини узатган, саккиз оила, бир дунё неварачевара бўлиб, қўрада қарийб бир маҳалла одам турар эди. Бир ҳафта ичида мана шу қўрадан учта ўлик чиқди. Ундан кейин Абдурахмон буванинг бозорбошилиқ жияни қазо қилди. Унинг йигирмаси ўтмай туриб Абдурахмон буванинг ўзи вафот этди. Қишлоқ бўри оралаган қўтондай бесаранжом бўлиб қолди. Мачитлар тўла — ҳамма, ҳатто дадам ҳам намозхон бўлиб қолди. Бемаҳал қичқирган хўроз, ер тирмалайдиган итларга қирон келди. Кимдир гўристондан қайтган тобутни тўнкариб қўймаган экан, одамлар уни аламон қилиб юборишаёзди. Аллақайси мозорнинг ёрида чилла ўтирган бир азиз Абдурахмон бува тўғрисидаги гапни эшитиб: «Ўша қўрадан чиққан энг биринчи мурданинг оёғи чалмашиб қолибди, мурданинг оёғи чалмашса, уруғини тортади», дебди. Абдурахмон буванинг узоқ-яқин ҳамма қариндошлари жон аччиғида оёққа босишди ва ўша мурданинг қабрини очиб, оёғини тўғрилаб қўйгани қишлоқнинг ўртасидаги тепалик — гўристонга йиғилишди. Талай томошабин ҳам бор эди. Биз, болалар дарахтларнинг шоҳига, томларга чиқиб узоқдан қараб турдик. Йиғилган одамлар орасидан йиғи-сичи эшитилиб турган эди, бирдан ғовур кўтарилди-ю, яна тинди. Бир оздан кейин яна йиғи-сичи бошланди, лекин узоқ давом этмай дарров жимиди. Одамлар аста-секин тарқалишди. Шу билан Абдурахмон буванинг уруғидан бошқа ҳеч ким ўлмади. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас дадам «қишлоққа вабо келгани рост шекилли, Исомиддин элликбошини олиб кетибди», деб келди. Шундан кейин ажал калхат сингари қишлоқ устида жимгина парвоз қилиб, ҳар куни бир, баъзан икки, ҳатто уч хонадонни қон қақшата бошлади.

Қишлоқ ваҳима ичида, ҳеч ким уйдан чиқмас эди. Қўшнимиз Ҳатам самоварчи қазо қилди. Жаноза ўқигани, тобут кўтаргани одам бўлмай, ўлик пешингача туриб қолди.

Мардикорларнинг кела бошлаши мана шу кунларга тўғри келди.

Ҳар кун қишлоқнинг ҳар томонидан йиғи чиқади — биров вабо ё очликдан ўлган, ё қазо қилган бирон кишининг мардикорга кетган яқин кишиси келган, ё бўлмаса мардикордан қайтган киши бировнинг ўлими хабарини олиб келган бўлар эди.

Сунбуланинг охирларигача кўп ҳовлилар, бутун-бутун маҳаллалар ҳувиллаб бойқушхонага айланди. Бу ҳовлиларда пишган мевалар, егани одам бўлмай ёки одамлар ҳазар қилиб, тўкилган жойида чириб, шохида қолиб кетар эди. Ниҳоят ўликдан «ер тўйди» — вабонинг шиддати сусайди. Кузнинг мадади билан очлик ҳам сепилди. Одамларга бир оз дармон кирди.

Қўқонлик амалдор айтмоқчи «пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган» мардикорлар мезонга қолмай батамом етиб келишди, «иззатини билмай қочиб кетганларга» аза очилди.

Узоқ юртлардан кузга яқин етиб келган мардикорлар «Ленин», «Болишбек» деган сўзларни олиб келишди. Бу сўзларнинг маъносини шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўғай ўғли Саидакбархон эшондан билдик.

Бу одам эшон бўлса ҳам менинг тасаввуримдаги узун соқол, салласи катта, кўзини юмиб тасбеҳ ўгириб ўтираётган эшонлардан эмас эди. Саидакбархон шаҳарда кўрган-эшитганларидан гапириб, икки хуфтонгача ўтирдик. Бу орада аям менга «ётгин» деб икки-уч хўмрайди, мен ҳар сафар турмоқчи бўлиб яна ўтириб қолар, кўзимни гижимлаб келаётган уйқуни қочириш учун кўзимга секин туфук суркаб қўяр эдим.

Саидакбархон Ленин тўғрисида гапириб, унинг емиш икки фирқа тилини билишини, оқпошшони йиқитганини, урушни тўхтатиш тўғрисида гирмон пошшосига ҳам сўзи ўтганини мақтади, лекин «бой билан камбағални баравар қиламан» деган ниятидан кулди.

— Хом сут эмган банда шу-да, бўйидан бир қаричгина юқориоққа чиқса, дарров худойи таолонинг соясига тиғ уради. Намруд ҳам шундай қилган, худога ўқ отган... Худонинг азми билан биров бой, биров камба-

ғал бұлибди, беш панжани баравар қилиб бұлар эмишми!

Саидакбархон эртасига азонда, қаттиқ ёмғир ёғиб турганига қарамай, Бачқир қишлоғига ўтиб кетди.

Ёмғир пешиндан кейин тинди. Бесаранжом қора булутлар орасидан офтоб мўралади. Кўчада қунишган одамлар пайдо бўлди. Дўконимиз олдига бир неча киши йиғилди. Ҳамманинг оғзида ҳар хил гап, лекин бу гапларнинг энг қизиғи Ленин тўғрисидаги гаплар эди. Дадам Ленин бой билан камбағални баравар қилмоқчи эканини айтди. Бунга биров тушунолмас, биров ишонмас эди. Али-лайлак бошининг орқасини қашлаб туриб:

— Хўп,— деди Ленин бой билан камбағални баравар қилар экан, қанақасига баравар қилади, бойни камбағал қиладими, ёки камбағални бой қиладими?

Гапга аравасоз уста Нуъмон аралашди:

— Камбағални бой қилса ҳам бойга зиён, бойни камбағал қилса ҳам бойга зиён; ҳар нечук, Ленин дегани камбағалдан чиққан одамга ўхшайди, камбағал бўлганда ҳам камбағалликнинг жабрини жуда кўп тортган одам бўлса керак.

Лениннинг бу нияти оқпошшо йиқилгани билан ҳурриятдан умид узиб жимжит бўлиб қолган қишлоқни жунбушга келтирди. «Хуррият» деган гап яна бош кўтарди, лекин энди одамларнинг амалдорларга даъвоси, ҳурриятдан умид-орзулари аниқ ва бунинг мағзида бойкамбағал, амалдорларнинг зулми, бойларнинг жабри, норозилик ётар эди. Амалдорларнинг бўйни қисилди, бойларда паришонлик юз берди. Илгари юзбошининг ўлдирилганлиги қишлоқни бадном қилган воқеа, шу муносабат билан тўралар ҳайдатиб кетган кишилар юртни балога қолдирган «касофатлар» ҳисобланса, эндиликда, бу воқеа Бувайдини қишлоқлар орасида мўътабар, тўралар ҳайдатиб кетган кишилардан бедомдарак кетганлари «раҳматлик», қайтганлари «азаматлар» бўлиб қолди. Юзбоши уч бўлак қилинган ўша жодини ким ясаганлиги тилга олинишидан дадам илгари қўрқса, энди «ўша жодини мен ясаган эдим» деб кериладиган бўлиб қолди.

Одамлар ниманидир кутар, бу гаплар ва бу ҳодисалар каттакон бир воқеанинг арафасига ўхшар эди.

Бутун ёз ташвиш-тахликада ўтди. Бир-бирига қарши, бир-бирига қовушмаган ҳар хил хабарлар... Кузда дадам Қўқонга бориб келди. Унинг сезишича, шаҳар нотинч,

ҳамманинг ичи тўла гап, лекин ҳеч ким ёрилиб бир нима демас экан.

Кеч кузакда: «Тошкентга Лениннинг ўнг қўли — Болишбек келипти» деган гап тарқалди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас, «Болишбек Қўқонга келаётган эмиш», деган хабар келди. Ҳамма кўчада, самоварлар лиқ тўла одам. Қишлоқда тайинлик бир гап айтадиган одам йўқ, юрт оғалари кўринмайди. Чилон қори Қўқонга кетган экан, «мусулмонобод бўлади», деган гапни топиб келибди. Ҳадемай «бачқирлик Эргашни оқ кигизга солиб хон кўтариб Қўқонга олиб кетишибди» деган хабар тарқалди.

Бачқир Бувайдига яқин қишлоқ, Эргаш машҳур ўғрибоши бўлиб, Сибирга бориб келганлиги ҳаммага маълум экан, ҳамма ҳайрон.

— Мусулмонободни Эргаш қилар эмишми?

Орадан бир оз вақт ўтиб, Қўқонда уруш бошланиб кетди. Ёнғин шуъласи Бувайдидан барала кўриниб турар эди. Ҳар куни шомдан кейин ҳамма томда.

Бирон ҳафтадан кейин «Эргаш йигитлари билан Қўқондан қочибди», деган хабар келди.

Омон-омон бўлгандан кейин орадан ўн кунча ўтказиб туриб, дадам амаким билан онаси ва аммамдан хабар олгани Қўқонга бориб келди. Қўқонда расталар, каппонлар куйган, кўп жойлар вайрон бўлган, лекин шаҳар тинч экан. Дадам дўконимиз олдига йиғилган одамларга шу тўғрида гапириб берди.

— Лекин,— деди кулиб,— ўриснинг яхшиси энди келибди: йўлкада тўқнаш келиб қолсанг четланиб йўл беради. Агар шу урушда Эргашнинг қўли баланд келса борми, билмадим нима бўлар эди...

Али-лайлак сўраб қолди:

— Болишбекни ўз кўзинг билан кўрдингми, қанақа одам экан?

— Кўрмадим,— деди дадам,— чамамда Болишбек битта одам бўлмаса керак.

— Орадан кўп ўтмай Бувайдига Эргаш қўрбоши йигитлари билан келди. Унинг йигитлари Эшон буванинг карвонсаройига, ўзи мингбошининг уйига тушди.

Дадам бизни ўша замони Толлиқдаги ошнасаникига олиб кетди, чунки ичи тўла адоват бўлган Валихон сўфи «бу одам кўк шапкали тўралар билан ошначилик қилар эди», деб Эргашга чақса, ҳолимиз нима кечиши номаълум эди.

Эргаш йигитларм билан ўша кечаси Бувайдидан чиқиб кетибди. Бу хабарни бизга Али-лайлак етказди. Эртасига Бувайдига қайтиб келдик.

Дадам ҳар нечук Валихон сўфининг кўзидан йироқроқ бўлиш учун катта гўристоннинг нарёғидаги маҳалладан ҳовли топди. Дарров кўчиб олдик. Ҳовли тор, деворлари баланд, худди каттакон ҳовузга ўхшар, бунинг ҳам тўртдан бирини айвон эгаллаган эди. Айвонга қисир сигиримиз билан ғунажинни боғладик. Айвонга очиладиган дарча беркилгандан кейин уй қоп-қоронғи бўлиб қолди. Аям уйни кўриш билан: «Вой, лаҳад-ку», деб юборди.

Дадам шу атрофдан — қишлоқнинг чиқаверишидан дўкон қидирди. Дўкон тезда топилавермади. Қулала учовимиз чархни кўтариб дала айланадиган бўлдик. Деҳқонларнинг ўроғини, пичоғини чархлаб бир халта-ярим халта дон-дун топиб келар, шунга тамадди қилар эдик.

Рўза кириб қолди. Ҳеч биримиз рўза тутмадик.

Аям бир кун бир шокоса буғдойни ёрма қилиб ноуштага суюқ ош пиширди. Эшикни тамбалаб уйга кирдик. Аям овқатни сузиб энди дастурхонга қўйганида бирдан гупур-гупур бўлиб қолди: кўча эшиги ва деворлардан ошиб беш-олти киши ҳовлига тушди. Кўча эшигини очиб юборишди. Эшикдан ҳам бир қанча киши кирди. Икки-уч киши «пўшт-пўшт» деб уйга отилди ва дадам билан Қулалани судраб ҳовлига олиб чиқди. Ҳовлида Валихон сўфи кўзларини шохсоққадай ўйнатиб турар эди: «Ҳа, касофатинг ўзингга урсин!» деб қўлидаги таёқ билан дадамнинг бошига туширди. Қўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб қўйган укам Умарали ўзига келиб чинқириб юборди. Бошига дастурхон ёпиниб олган аям эшик олдида туриб дир-дир титрар, нуқул «касал, ҳаммамиз касалмиз», дер ва «сен ҳам айт», деб мени туртар эди.

Ошни икки қўшқулоққа қуйиб, дадам билан Қулаланинг бўйнига осишди ва икковини бозорбошига томон ҳайдаб кетишди. Одамларнинг говури, бола-чақанинг шовқин-сурони ичида Валихон сўфининг ҳадеб: «Касофатинг ўзингга урсин!» деб бақиргани эшитилиб борар эди. Дўконимиз олдидан ўтишда Али-лайлакка кўзим тушди. Али-лайлак индамай одамларга эргашди. «Кўза»ларни тимнинг остидаги самоварга олиб киришди.

Яна одам йиғилди, Валихон сўфи сўрига чиқиб халққа хитоб қилди:

— Мусулмонлар, мана, кўриб турибсизлар, бирники мингга, мингники туманга!

Валихон сўфи юрт бошига келган вабо, очлик, бошқа ҳамма фалокатни «мана шу касофатлар»га тўнкади, сўзини тамом қилиб: «Ур, кўзани!» деди. Ғовур кўтарилди. Бир неча киши дадамни ургани дўғайиб келди. Мен додлаб юбордим. Мени Али-лайлак қучоқлаб юпатди. Кимдир бетимга сув сепди. Бироқ дадамга ҳеч ким қўл текизмади Али-лайлак боя дадамни урмоқчи бўлиб дўғайиб келган одамларга бир нималар деди.

Дадам билан Кулалани самоварнинг кўмирхонасига қамаб қўйишди. Халойиқ тарқала бошлади. Мен бўлган воқеани аямга айтгани ҳовлига чопдим. Аям ҳамон бошида дастурхон, укамни бағрига босиб кўча эшиги олдида ўтирар, ҳар бир ўткинчига: «Касал эди, ҳаммамиз касалмиз», деб арз қилар, йиғлар эди.

«Кўза»ларни шомга яқин қўйиб юборишди. Буларни казо-казолар «ҳақиқат» қилиб, Кулаланинг ҳам гуноҳини дадамга юклашибди, катта жарима солишибди. Жаримани тўлаш муҳлати жуда қисқа бўлгани учун дадам эрталабдан пул топиш ҳаракатига тушди. Уйда қисир сигир билан ғунажиндан бошқа пулга арзирли ҳеч нарса йўқ эди. Дадам ғунажинни қора кунга асраб, қисир сигир билан дўконнинг ҳамма ускунасини сотди. Аям айтмоқчи, икки қўлу бир тепа бўлдик-қолдик. Жарима тўланди. Дадам шаҳарга бориб бирор устага халифа тушишни кўзлаб қолди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Наманган темир йўлининг қайси бир станциясида жанг бўлди. «Эргаш темир йўл станциясини тор-мор қилаётганда Қўқондан бир поезд аскар келиб қолибди», дейишди. Отишма туш маҳалигача давом этди. Уруш тингандан кейин мингбоши жарчи чиқартириб, тимга, ҳамма дўконлар ва маҳаллардаги уйларнинг эшиги устига оқ байроқ тиктирди. Шу кун болаларнинг дастидан ҳеч бир оқ латта қолмади, кампирларнинг дока, дуда рўмолию эски салладан тортиб оқ латтаки бор, ҳаммаси эшикларнинг устига, дарахтларга илинди.

Кечга яқин «Бозорбошига Болишбек келар эмиш», деган овоза тарқалди. Бутун қишлоқ бозорбошига, тимга ёпирилиб келди. Биз, болалар, тимнинг чиқаверишидаги толнинг каллагига, устунларга, томларга чиқиб олдик. Намозгарга яқин тимга элликка яқин отлиқ кириб

келди. Булар ҳаммаси милтиқ кўтарган, қилч таққан бўлса ҳам кийимидан аскарга ўхшамас эди. Қалта, итёқа кўйлакнинг устидан энли камар боғлаб, тўппонча тақиб олган қоп-қора ва жиккаккина бир киши сўрининг устига чиқиб халққа ваъз айтди. Мен унинг гапини эшитолмадим, лекин «Ленин», «қонхўр бойлар» дегани қулоғимга кирди.

У сўзини тугатгандан кейин тимнинг аллақаеридан баланд овоз эшитилди:

— Ҳо, ошна, Болишбек акам қачон келалилар?

У одам яна бир нималар деди. Мен яна унинг гапини эшитолмадим, лекин кўкрагига уриб:

— Мен мусулмон Болишбекман!— деганини аниқ эшитдим.

Булар отланишаётганда қарасам, мусулмон Болишбекнинг ёнида дадам пайдо бўлиб қолди, куйиб-пишиб унга узоқ гапирди. Мусулмон Болишбек атрофида турган одамлардан бир-иккитасига дадамни кўрсатиб бир нималар деди-ю, отланиб жўнади. Булар Эшон буванинг қарвонсаройидан ўтиб, сўқмоқ билан Толлиққа томон кетишди.

Мен дадам билан Кулалани йўқотиб қўйган эдим, қайтиб келсам, уйда ўтирибди. Икковининг ҳам оғзи қулоғида. Аям ҳам хурсанд. Маълум бўлишича, дадам мусулмон Болишбекка жарима воқеасини, асбоб-ускунаси қолганини айтиб арз қилган экан, мусулмон Болишбек ёнида турган одамларга «Устанинг пулини ким олган бўлса дарров қайтиб берсин, бермаса қайтишда ичига милтиқ дори тўлдириб бурнида ўт қўяман», дебди.

Мусулмон Болишбекнинг бу гапи бирпасда бутун қишлоққа тарқалди. Эшитган одам кулар эди.

Дадамдан олинган пулни маҳалла балохўрлари бўлишиб олган экан, Валихон сўфи кўчада фолбиндай олдига қийиқ ёзиб ўтириб, балохўрлардан пулни йиғди ва мулойимсупурги бўлиб, дадамга қайтариб берди.

Эртасига ҳамма оқ байроқларнинг ўрнига қизил байроқ тикилди. Қишлоқда қизил газмол бўлмагани учун одамлар дока, дуда, бўзни кўз оғриганда қуйналадиган қизил рангга бўяб осиди. Қишлоқ атторларида қизил ранг қолмади.

Дадам мусулмон Болишбекка арз қилишга қилди, жаримани ундириб олди-ю, лекин бу ёғини ўйламабди: Эргаш қўрбоши қайтиб келса, балохўрлар, аввалбоши Валихон сўфи ўч олса нима бўлади?

Али-лайлак ҳам шу гапни айтди ва қишлоқдан кўчиб кетишни маслаҳат берди.

Али-лайлакнинг қўшни қишлоқ Оққўрғонда қариндоши бор экан, гаплашиб келгани дадамини олиб кетди.

МУҲАММАДЖОН ҚОРИ

Оққўрғон қишлоқ эмас, анжирзор экан. Боғлар, чорбоғларда бошқа мева кўринмайди, нуқул анжир. Биз тушган ҳовли саҳнида икки туп анжир бор экан, очлик бўлишига қарамасдан ҳосилига ҳеч ким тегмабди — олдин пишгани шохида майииз бўлиб, энди пишгани киндигидан сап-сариқ шарбат оқиб ётибди. Бунинг сирини Кулала қаёқдандир билиб олибди: ҳовлининг эгаси бултурги вабода бола-чақаси билан ўлиб кетган экан. Дадам Кулалани уришиб берди, чунки бу гапни аям эшитиб қолса, укам икковимизни қучоқлаб дод солиши турган гап эди.

Ҳовли хийла катта, ўртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар қуриб, фақат гултожихўроз қолибди. Иккита баланд ва ёруғ уй, бир чеккада кичкина бостирма оғил. Аям бузоқчамизни оғилга боғлаб чиқар экан, умрлик орзуси ушалгандай яйраб: «Энди бу ердан кўчмайлик, дадаси. Сиз ҳам қадамнингизни билиб босинг, биров билан чап чиқишманг, беш маҳал намозни канда қилманг», деди.

Дўкон ҳовлига яқин, қумлоқ майдоннинг нарёғидаги уч айрилишда, айрилишнинг ўртасидаги алланима деган мазорнинг рўпарасида; мазор эса анҳор бўйидаги кекса тутнинг остида бўлиб, устига таканинг шохи ва соқоли осилган лой гумбаздан иборат эди.

Бу ерда ҳам иш йўқ. Ҳамма далада. Қишлоқда пашша учмайди. Мен янги ҳовлида аям билан қолиб, дадам билан Кулала чарх кўтариб дала айланишар, кечқурун мошоқ, бир халта-ярим халта дон кўтариб келишар эди.

Дадам бир куни хуфтон намозидан «Катта мачитда қўқонлик Муҳаммаджон қори «усули жадид» деган янги мактаб очган, уч ойда болани хат-саводли қилармиш», деган гапни топиб келди.

Дадам эртасига эрталаб мени катта мачитга бошлаб борди. Биз мачит ҳовлисининг чап томонидаги қатор учта ҳужрадан биринчисининг дарчасига рўпара бўлганимизда ичкаридан қоп-қора соқол-мўйлаби бодраб чиққан, ўзи тўладан келган, бир кўзи билинар-билимас ён-

лай бир киши югуриб чиқди ва дадам билан сўрашганидан кейин менга ҳам қўл берди, қўлларимни мушукнинг қорнидай юмшоқ ва иссиқ ҳовучига олиб силтаб қўйди. Унинг менга қўл берганидан аллақандай, худди бир газ ўсгандай бўлдим, вақтим чоғ бўлиб кетди. Шу чоққача ҳеч ким мен билан қўл бериб сўрашмаган эди. Муҳаммаджон қори шу экан.

Мактаб деганда менинг кўз олдимга мачитнинг ташландиқ ҳужраси, бўйра, урушқоқ жўжахўроздай бўйни қип-қизил ва ҳожи дўппи кийган Валихон сўфи келар, қулоғимга болаларнинг чуғур-чуғури, «апаламза ал» эшитилар эди. Муҳаммаджон қори Валихон сўфига сира ўхшамагани сингари, бу мактаб ҳам Валихон сўфининг мактабига буткул ўхшамас, болалар паст-баланд қоқилган саккиз қатор тахта — партада жимжит китоб ўқиб, хат ёзиб ўтиришар эди.

Бошқа нарса бўлмагани учун дадам бир оз пулни дастурхон қилиб келган экан, домла олмади, ҳатто хафа бўлди. Дадам кетди. Домла мени гапга солди. Мен унинг сўроқларига жавобан Валихон сўфида бир оз ўқиганимни, дадам хат танитганини, дадам ўқиган китобларнинг номини айтиб бердим. Домла нонхўрак олдида мени болаларга танитди: «Зеҳни ўтқир бола, мактаб кўрмасдан хат танибди, ўртоқ бўлинглар», деди. Болалар менга ҳавас билан қараб-қараб чиқиб кетишди.

Домла мени тўхтатди.

— Эртадан сенга китоб, дафтар, қалам бераман, ўқийсан, хат машқ қиласан,— деди.— Тилинг салгина чучук экан, майли, тутал айтиб юрсанг бурро бўлиб кетади. Қани, айт-чи: тутнинг томирини турп тутиб турипти, турпнинг томирини тут тутиб турипти!

Мен бу тутални дабдурустан айтолмадим. Ҳақиқатан, тилим чучук, кўп сўзларга келишмас, лекин буни ўзим эмас, ҳатто ота-онам ҳам пайқамеган ё эътибор қилмаган экан. Тутални эртасига домлага шаррос айтиб бериш учун уйда хўп машқ қилдим. Аям янги мактабнинг биринчи сабоғидан хафа бўлди, лекин домла буни нима мақсадда ўргатганини эшитиб, уни хўп дуо қилди, укам Умаралига ҳам ўргатди. Эрталаб қарасам, дадам ҳам тутал машқ қилиб махсисини кияётибди.

Эртасига тутални тез-тез айтолмасам ҳам, ҳарқалай, домлага шаррос айтиб бердим ва бошқа тутал ўргандим: «Бир токчада уч токча, уч токчаси бир токча...»

Ундан кейин «Устоди аввал» деган китобдан ўқиш ва хат машқ қилиш учун сабоқ олдим. Дадам китоб

ўқиганда сатрларга кўз югуртириб сўзларнинг шакли ёд бўлиб қолгандай, бу сўзларни кўмир билан деворларга, эшикларга ёзиб юриб хатга ҳам қўлим келиб қолган экан. Икки ой ўтар-ўтмас «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойибул махлуқот» сингари китобларга, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Завқийнинг «абётлар»ига тишим ўтадиган, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг иншо китобидан мактуб, турли ҳужжатлар нусхасини чиройли қилиб кўчирадиган бўлдим.

Пешқадам болалардан Сотиболди Фузулий, Ҳатам Хўжаҳофиз, Турсунқул Бедилдан дарс олар, домла буларга янги дарс берганда мени чақириб ёнига ўтқизар эди.

Домламизнинг айтишига қараганда, биз олти бола куздан бошлаб фаронзм ва харита ўқишимиз керак эди, бироқ бу илмлар бизга насиб бўлмади.

Мачитнинг қатор уч ҳужрасидан бири мактаб, иккинчисида домламиз ўтирар эди, учинчисига Бухорода таҳсил кўрган ака-ука Қутбиддин ва Ҳусниддин деган муллаваччалар кўчиб келишди. Булар Бўрманғит маҳалласидан марҳум Сайфиддин ҳожининг ўғиллари бўлиб, аввал Қўқондаги Бузрукхўжа мадрасасида, ундан кейин бир оз вақт Бухорода таҳсил кўрган, замона нотинч бўлгандан кейин ўқишни ташлаб келишган экан. Ака-ука иккови ҳам новча, озғин, соқол-мўйлаби сабза урган; икковининг ҳам эғнида бўз халта кўйлак, алак авра тўн, бошида анжир нусха кичкина салла; иккови ҳам майин товуш билан иложи борица қироат-тиловат мақомида сўзлар, мачитни «масжид», супургини «суфурги», ҳамма болани «валад»¹ дер эди. Бўрманғитдаги отасидан қолган ўз ҳовлисида турмай мачитнинг ҳужрасига суқулишдан икковининг муддаоси мачитга ўрнашиб олиш — Қутбиддин домламиздан сўфиликни, Ҳусниддин мактабни тортиб олмоқчи экан. Биз буни ака-уканинг домламиз ҳақида орқаваротдан айтган гаплари, ҳар нарсадан бир ишқал топмоқчи бўлиб қилган ғанимлиқ кирдикорларидан билар ва ўзаро сўзлашар эдик. Бир куни, домла пешинга азон айтганида, Қутбиддин мачитнинг жиловхонасида ўтирган бир-иккита мўйсафидга соатини кўрсатиб: «Азонни ярим соат олдин айтди», деб кулибди; Ҳусниддин Ҳайдар деган боланинг дадасига: «Сув олгани ҳовузга чиққан хотинларга

¹ В а л а д (арабча) — бола.

«Домлаларинг намозлик ўргатадими?» деб сўрабди. Шундан кейин домла азон маҳалида Қутбиддиндан соат сўрайдиган, таҳорат олгани мачитнинг орқасидаги ҳовуз бўйига чиққанида бошига рўмол ёпинадиган, ҳар куни дарсдан кейин бизни чуғурлатиб намозлик ўргатадиган бўлди. Бироқ ғийбат, фитнес-фасодларга домланинг эътибор қилмаслиги ҳам ака-уканинг жиғибийронини чиқарар эди, эътибор қилиши ҳам.

Бир куни туш пайтида мактабнинг эшиги олдида Қутбиддиннинг шовқини, домламининг босинқи товуши эшитилди. Мен дарча олдида ўтирар эдим, қарадим.

— Кекирдакка зўр бермасинлар,— деди домла қаттиқ шивирлаб,— худойи таоло одам боласига забон ҳам берган!

Қутбиддин узун енгини тирсагига суриб, домлага қўлини пахса қилди:

— Ўз қишлоғимизда масжид, мактаб турганда биз қаёққа борамиз? Биз чеккан риёзатнинг қадр-қиймати бўлмаса ҳам Бухоройи шарифнинг қадр-қиймати бордир? Масжиднинг эшиги олдида ҳамиша битта-иккита от боғлоқлиқ туради, бинобарин, сизга хат, ариза ва бошқа бало-баттарлар ёздиргани узоқ жойлардан ҳам одам келиб туради, шундан келадиган даромад кифоя эмасми?

Домла бош чайқаб кулди:

— Мен бу ерга сўфилик қилиб, мактаб тутиб нон топгани келган эмасман, падари бузрукворим ўзларига тўқ киши. Мен қишлоққа илм-маърифат уруғини сочгани келганман.

Қутбиддин заҳарханда қилди:

— Жадидлик уруғини сочгани келганман, денг! Ҳамани тўртинчи қиламан, денг!

— Жаҳолат! Жадидга нима қипти? Жадид — янги, усули жадид — янги усул, деган гап, жадидлик куфрми?

Қутбиддин унинг сўзига қулоқ солмади:

— Сизнинг жадидлигингиз, саллаю каллангиз, бутун илмингиз Бухоройи шарифнинг бир дона ғиштига арзирмикан?

Домла мактабга томон кўз ташлади. Унинг хиёлгина ғилай кўзи хижолатданми ё ғазабданми буткул ғилай бўлиб кетди, лекин товуши ўзгармади:

— Албатта, Бухоройи шарифнинг ҳар бир ғишти илм, ҳар бир тоши ҳикмат, лекин хазинага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди!

Домла шундай деди-ю, мактабга кирди-кетди. Қутбиддин унинг кетидан кўзларини ўйнатиб: «Алфози қабеҳа»¹ деганича қолаверди.

Орадан уч-тўрт кун ўтиб мактабга беқасам тўн устидан уч-тўртга шоҳи белбоғ боғлаган, елкаларига ўқ осган новча бир киши кириб келди. Домла уни дарров ҳужрасига олиб кирди. Бу одам қўрбошининг понсоди экан. Анчадан кейин домла ранг-қути ўчиб понсод билан чиқди. Понсод унинг кўз олдида бизга парталарни буздирди, тахталарини мачитнинг саҳнига уйдириб, ўз қўли билан ўт қўйди.

Понсод кетди.

Шу куни пешин намозига азонни Қутбиддин айтди.

Пешиндан кейин домла ҳужрани бўшатди. Биз унинг китоб, кўрпа-ёстиги ва бошқа нарсаларини мачитнинг орқасидаги тор кўчада турадиган бир одамнинг қазноғига ташиб бердик.

Мен воқеани ота-онамга айтдим, бу кунларда укам Умарали оғир бетоб эди, ҳеч бирининг қулоғига гап кирмади.

БИР БОШГА ИККИ ҲЛИМ

Укам Умаралининг аҳволи кундан-кун оғирлаша бошлади. Дадам унинг касалини «кўз»дан кўрар эди.

Умарали жуда бўлиқ, шўх, тили ниҳоятда бийрон бола эди. Дадам ҳар куни ишга кетишда ҳам, ишдан қайтиб ҳам уни қўлига олар, суяр, чуғирлатар, гапларига, қилиқларига завқ қилиб кулар эди. Онам уни «суқ кўз»дан асраб, тўни, ҳатто кўйлақларига ҳам кўз-тумор, кўзмунчоқ таққан, ҳар куни эртаю кеч унга исриқ солар эди.

Ўша машъум шанба куни эрталаб дадам бемдод намозидан чиқиб дўконга томон бурилганида қараса, Умарали эшигимиз олдидаги қумтепада ўзидан икки ёш чамаси катта бола билан олишаётган экан, болани йиқитибди, қумга босиб устига миниб олибди. Мачитдан чикқан бошқа намозхонлар ҳам буни кузатиб туришган экан, ҳаммаси ёқасини ушлабди. Шунда дадам кўз балосидан қўрқиб ичида «ўҳ» деб қўйибди.

Умарали ўша куни кечқурун иситмалади, эртасига куни бўйи кўзини очмасдан иситмада ёниб ётди; учинчи куни бетоқат бўлиб, инқиллаб ўзини уёққа-бу ёққа ташлади; баъзан қизарган кўзларини катта очиб, гоҳ

¹ Алфози қабеҳа — қабиҳ сўзлар.

дадамга, гоҳ аямга жавдираб қарарди. Фарзанд доғида куя-куя жизғанақ бўлиб қолган ва ҳозир Умаралининг ҳар бир инқиллаши юрагига чўғдай тегаётган аям, назаримда, тин олгани ҳам қўрқар, ҳаракатлари, гапларидан савдойи одамга ўхшар эди. Дадам унга тасалли-таскин бериш учун ўзини ҳарчанд оғир тутишга уринса ҳам ўтирар-турарини билмас, Умаралига дам-бадам исриқ солар, нажот излагандай ҳадеб кўчага чиқар, кўчадан ҳар сафар бир илинж билан қайтар эди.

Салласи каттакон бир домла келиб Умаралига узоқ дам солди, кейин дадамга юзланиб: «Азизларга бир жондор кўтаринг», деди. Дадам худди «азизлар мана буни олсину ўғлимни берсин» дегандай оғилдан дарров бузоғимизни етаклаб чиқди ва уни Шоҳимардонга атаб, домладан фотиҳа олди.

Эртасига бир хотин келиб Умаралини чилдирма билан «кўчирди».

Умарали кечасию кундузи иситмада ёниб инқиллар, баъзан жиндаккина мизғигандай бўлса яна кўзларини катта очиб, жонини қўйгани жой тополмай ўзини гоҳ дадамнинг, гоҳ аямнинг қучоғига отар эди.

Табиб келди, укамнинг томирини ушлаб кўрди-ю, кабоб буюрди. Кулала бутун қишлоқни қидириб дориликка беш пайса¹ гўшт топиб келди. Дадам икки тўғрам гўштни оташкуракда чўққа тутиб кабоб қилди, Умаралини қучоғига олиб, кабобнинг селини унинг оғзига томизди. Қисқа-қисқа инқиллаб турган бола бирдан жим бўлди. Мен суюниб кетдим. Бироқ дадам, елкалари силкинди-ю, пешонасига икки-уч шаппалаб ҳўнграб юборди. Аям нима ҳодиса рўй берганини дарров уқмади шекилли, укамни унинг қучоғидан юлиб олди ва бир неча вақтдан кейин дод солди. Мен айвоннинг устунини қучоқлаганимча қотиб қолдим.

Дадам пешонасига шақ-шақ уриб товуш чиқармай тўлганар, Шоҳимардон, ҳамма азиз-авлиёларни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкар эди.

Қўни-қўшни кирди. Букчайиб қолган бир кампир ҳануз азиз-авлиёларни чангитиб сўкаётган дадамни боқмоқчи бўлди.

— Ҳай-ҳай, болам, ҳар иш худодан-а, кофир бўлади киши!..

Дадам телба бир аҳволда ҳамла қилиб тоқчада турган қуръонни олди-ю, қулочкаш қилиб ерга ўрди,

¹ П а й с а — тахминан йигирма грамм,

— Мана кофир!— деди ва бунга қаноат қилмай, ерда ётган қуръонни тепиб юборди.— Мана кофир!..

Қуръоннинг чипор муқоваси бир томонга, ўзи бошқа томонга учиб кетди. Қампир додлаб ўзини қуръоннинг устига ташлади.

Дадам айвоннинг устунига санчиб қўйилган пичоқни олиб, югурганича оғилга кирди, бузоқни етаклаб чиқди-да, икки оёғидан кўтариб ерга урди ва бўйнига пичоқ тортиб юборди.

— Мана кофир! Мана кофир!.. Гўштини итларга бераман!

Сўйилган бузоқ жонҳолатда ўридан турди, боши бир томонга қийшайганича бориб деворга урилди ва йиқилиб типирлай бошлади. Ер, девор, дадамнинг усти боши қонга беланди.

Бирпасда ҳовли эркак-аёл, бола-чақага тўлди. Эркаклар ҳамон қуръонни, худони чангитиб сўкаётган ва бузоқни тилка-пора қилиб итга ташламоқчи бўлган дадамини ушлаб бир чеккага ўтқазиди. Аёллар ҳушдан кетиб қолган аямнинг бағридан мурдани олиб уйга киришди. Кимдир менга сув ичирди...

Умаралини намозгарга яқин замбилда олиб кетишди. Мен қисқа-қисқа нафас олиб ҳушдан кетиб ётган аямнинг ёнидан жилмадим. Хотинлар овоз солишди.

Аям эртасига ҳушига келди, йиғи бошлади.

Дадам дам-бадам ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини ютиб, аямга тасалли берди, тақдири азал, одамнинг умри, бир томчи кабобнинг сели Умаралининг охириги ризқи экани ва яна алланималар ҳақида гапирди.

Орадан бир ҳафта ўтиб мен домламиз ва мактабдан хабар олгани бордим. Мактаб мачитнинг орқасидаги тор кўчага, бировнинг отхонасига кўчибди. Мактабда энди фақат ҳафтياج, қуръон ўқилар, болаларни домла ҳар куни пешин намозини ўқигани мачитга олиб чиқар экан.

Домла болаларни урадиган одат чиқарди, бир куни қуръон ўқиётиб бир сўзга тилим келишмагани учун бир шапати туширди. Аламимдан ўша сўзни чимчилаган эдим, қуръоннинг варағи тешилиб кетди. Домла буни пайқаб қолди яна бир шапати едим.

Совуқ тушгунча ташқарида, совуқ тушгандан кейин оғилда тўнғак ёқиб унинг атрофига тизилишиб ўқидик.

Мен қиши билан қуръонни «Таборақ»гача ёд олдим.

Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб ўқишга мажбур қилар эди.

Баҳор кечаларининг бирида дадам арава олиб келиб ваҳима қилди:

— Эргаш қўрбоши ҳукуматга «урушадиган жойингни кўрсат» деган экан, ҳукумат «мен сен билан Оққўрғонда урушаман» дебди. Эрта-индин Оққўрғонда уруш бошланар эмиш. Уруш ўтгунча Қўқонга бориб турмасак, оёқости бўламиз. Қани туринглар, вақтида қочиб қолайлик,— деди.

Аям йиғи бошлади.

— Вой, мен Умаралининг ҳайитини ўтказмасдан қаёққа бораман! Қачонгача мен болаларимнинг гўри-ни ғариб қиламан! Худоё темирчилик ҳунар бўлмай ўлсин!

Менинг ҳам кўнглим бузилиб кетди, йиғладим, назаримда, биз ҳозир шаҳарга жўнасак, Умарали гўридан чиқиб, орқамиздан қараб қоладигандай бўлди. Қулала ҳам йиғлаб юборди.

Дадам ҳаммамизни юпатди:

— Эргаш нима ўзи, Сибирдан қочган битта ўғри-да! Тўп-тўпхонаси бўлмаса, хазинаси бўлмаса, ҳукумат билан қанча урушади; бир чўқишда қочади, қайтиб келамиз... Уруш бўлган жойда талон ҳам бўлади, эҳтиётдан «Зингер»ни олиб кетамиз.

Уйда «Зингер»дан бошқа пулга арзийдиган нарса бўлмагани учун қуруқ бўйимиз аравага чиқдик. Аям аравада «Зингер»ни паранжиси остига олиб ўтирди.

Бу шошилич кўчишнинг асл сабаби Қўқонга борганимизда маълум бўлди: Оққўрғонда уруш-пуруш йўқ. Эргаш қўрбоши ўз қишлоғи Бачқирда ўрда солаётган экан, дадам шу ўрдада тақачилик қилиши ва яроғ-аслаҳа устахонасида ишлаши керак экан. Эргашнинг бир понсоди шу ҳақда Эргаш номидан дадамга гапириб, Бачқирга кўчгани икки кун муҳлат берибди, чоршанба куни эрталаб арава юборадиган бўлибди.

Оққўрғоннинг суви минбаъд бизга ҳаром бўлганини эшитиб аям дод-фарёд кўтарди, ўзини урди, сочини юлди: назарида Умарали ҳайит тонгида гўридан туриб мунгайиб шаҳар йўлига нигорон бўлиши унга яна бир фарзанд доғидай ва боласининг бир бошига келган иккинчи ўлимдай бўлди.

Рўзгоримиз, дўконимизнинг асбоб-ускунаси Оққўрғонда қолиб кетди.

Қўқонга нонушта маҳалида кириб келдик. Шаҳарга киришимиз билан аям яна йиғи бошлади — амакимнинг уйига тушишимизга унинг сира-сира хоҳиши йўқ эди; «Сен ҳам айт, йиғла» деб мени туртди, биқинимни чимчилаб олди. Мен йиғламасданоқ дадам кўнди. Биз Кўмир бозоридаги кичик аммамнинг уйига тушадиган бўлдик.

Дегрезликдан Кўмир бозоригача харобалар орасидан ўтиб бордик. Йўл бўйидаги уйлар, дўконлар куйган, емирилган Катта Чорсу атрофидаги дўконлар, тимлардан ном-нишон йўқ. Омон қолган масжид жоме олдидаги ва рўпарасидаги харобалар орасида оламлар савдо-сотиқ билан машғул: бировнинг елкасида эски кийим-кечак, биров ерга идиш-товоқ, темир-терсак, биров ранг-баранг кўрпа ёйиб, биров чала куйган тахта, ёғоч уйиб ўтирибди. Гадоё кўп...

Аям аммамнинг уйига тушгани рози бўлди-ю, лекин йўл бўйи ёш боладай ғингшиди: «Уста Мўмин ўзи аёлманд одам, шундай очлик замонда бировнинг нонига шерик бўлиш инсофданми! Рўзгор йўқ, дўкон йўқ, иш йўқ...» Дадам қўлида ҳунари борлигини, ҳунарли одам ҳеч қачон оч қолмаслигини айтиб, унга тасалли берган бўлди.

Кўмир бозори ҳам куйган, хароба, Мадрасаи-хон пештоқининг бир чеккаси ўпирилиб тушибди. Қатор ҳужралардан баъзи бирининг эшиги йўқ, қоп-қорайиб турибди. Аммамнинг уйи жуда ичкарида бўлгани учун ҳеч бир зиён заҳмат етмабди.

Аям эшикдан кириши билан аммамни қучоқлаб, Умарали ҳақида дард-ҳасратини айтиб йиғлади. Аммам, унинг қизлари, ҳаммамиз йиғладик. Дадам қуръон ўқиб ҳаммани юпатгандан кейин кўчага чиқиб кетди.

Аммам отнинг суягидан бир қозон шўрва қайнатди.

— Илгари билмас эканмиз, отнинг суягидан ҳам яхши шўрва бўлар экан, — деди. — Ҳукумат бирлашингиз деган, бирлашган одамларга нон-книшка беради. Биз бирлашганлардан, ҳар куни гоҳ битта, гоҳ чоракам битта гардиш бўлка оламиз.

Шўрва сузилди. Аммам чорақта қаттиқ гардиш бўлкани теша билан ушатиб ярмини дастурхонга қўйди. Шўрвани ичдик. Бошқаларни билмайману, суяк шўрва Кулала икковимизга зўрлик қилди...

Овқатдан кейин аям билан аммам бояги қолган нонни олиб кампирни кўргани амакимникига кетишди. Аммамнинг катта қизи Улмасой бошига тўнча ёпниб икки синглиси ва Кулала икковимизни томоша қилдиргани кўчага олиб чиқди. Бойтакўприк, Гишткўприкка бордик, ундан нари ўтгани кўрдик: ҳаммаёқ чордевор, хароба, Улмасойнинг айтишига қараганда, чекка маҳаллаларни тез-тез босмачи босиб турар, завод гудок берса қочиб кетар экан.

Қайтдик. Улмасой бизни Мадрасани тўнқаторга бошлаб кирди. Бу ерда очларга овқат улашилар экан. Мадрасанинг ҳовлиси лиқ тўла қари-қартанг, жулдур кийган ва бўйни ипдай болалар. Ҳамманинг қўлида сопол, заранг, тунука коса... Аммамнинг қизлари ҳар кун шу маҳалда келиб овқат еб кетишар экан. Улмасой қаёқдандир сопол тоғорача топиб келди. Ҳовлининг бир чеккасига қурилган дошқозондан одамларнинг косасига бир чўмичдан овқат сузиб бераётган баджаҳл чол бизни санаб, тоғорачага беш чўмич атала қуйиб берди. Биз навбатма-навбат тоғорачани кўтариб аталани ичдик.

Уйга қайтдик. Аям билан аммам келишган экан. Аямнинг кўзлари қизарган, қовоқлари шишган эди. Бунинг сабаби дадам келганда маълум бўлди: кампир Умарали тўғрисида кўнгил сўраш, аямнинг кўнглини кўтариш ўрнига: «Дўхтирхонада туғилган бола нима бўлар эди!» дебди.

Кечқурун уста Мўмин келди. Дадам у билан кундузи кўришган, аҳволимизни айтган экан. Узоқ маслаҳат қилишди. Аммам тушунмасдан-билмасдан «биз бирлашганлардан» деб юрган экан, аслида эри уста Мўмин «бирлашган» эмас, касабалар иттифоқига аъзо бўлиб кирган экан. Уста Мўмин дадамга иттифоққа киришни маслаҳат берди. Бироқ бир нарса тишга тегиб қолди: иттифоққа кирган темирчиларнинг ҳаммаси ўз дўкониди ва ўзининг асбоб-ускунаси билан ишлар, ҳукумат уларга темир, кўмир берар, темирчи ясаган нарсасини ҳукуматга топшириб, ойлик, нон-книшка ва ойда уч газдан чит олар экан. Дадамнинг на дўкони бор, на асбоб-ускунаси, манман деган уста бўла туриб бировга босқончилик қилишни истамас эди. Бундай таклифни қилгани, чамаси, уста Мўминнинг ҳам оғзи бормади.

Уста Мўминнинг ўзи беш жон, биз тўрт жон. Буларнинг нонига шерик бўлишимиз на аммамга, на унинг эрига ҳеч қанчалик малол келмаса ҳам, «меҳмоннинг иззати уч кун», дадам диққат, эрталаб чиқиб кетганича

кечқурун келарди. Аям уни зихнар, «ҳеч бўлмаса Кулалани бир ишга жойлаб қўйинг» дер эди. Кулала уста Мўминга қарашса ҳам нон-книшкеси йўқ, назаримда, дадам уни рўпара келган ишга жойлаб, шундай яхши шогирдни қўлдан чиқаргани кўнгли бўлмас эди.

Орадан беш-олти кун ўтганда Кулаланинг акаси Додархўжа келди. Додархўжа Қудашдан қувилганидан кейин Қўқонга келиб бирмунча вақт ҳаммоллик қилибди; аввал Тўхлимерганда, ундан кейин Ганжиравонда бировларнинг жувозини ҳайдабди, ёғини сотибди; уруш ўтиб шаҳар тинчиган ва Ганжиравон нотинч бўлгандан кейин Кулалани қидириб Қўқонга келибди, Бувайдига борибди, биздан дарак тополмай яна Қўқонга келибди; шундан бери мешкобчилик қилиб юрган экан, энди Кулалани топиб ўз юрти Қоратегинга кетмоқчи эканини айтди. У: «Битсин бойлар, битсин золимлар!» деган гапдан оғзи қулоғида, ҳай-ҳай қилинмаса, Қоратегинга жўнаш олдида Қудашга бориб Розик вофуруш ва амин билан «икки оғиз гаплашиб» келишдан ҳам тоймас эди.

Дадам ўйлаб-нетиб ўтирмасдан Яйпандан орттирган «Зингер»ни сотиб, пулининг ярмини Кулалага тутқизди; уста Мўмин, уста Ҳомиджон, уста Ароқул, амаким ва бошқа усталарнинг биридан омбур, биридан миҳсандон, биридан хойис, болға, босқон, «мусулмон дам» олиб, уста Кулаланинг тўрт ишкалини бут қилди ва «ҳасти Довуд мадад қилсин», деб фотиҳа берди. Ака-ука ўзида йўқ хурсанд эди. Қоратегинликлар Фарғонага келишда ҳам, Қоратегинга кетишда ҳам ҳар қанча юк бўлса орқалаб Уратепа орқали доvon оша пиёда юришар экан, иккови эрта саҳарда йўлга чиқадиган бўлди. Уста Мўмин «ҳеч бўлмаса Ховосгача поездда боришин», деб идорасидан қоғоз келтириб берди, поездга қоғозсиз чиқарилмас экан. Эртасига буларни уста Мўмин билан дадам станцияга кузатиб чиқди. Мен ҳам бордим. Станцияда узоқ қолиб кетдик, ниҳоят, уста Мўмин унга-бунга учраб патта олди. Иккови умрида поездга тушмаган экан, шошиб-ҳовлиқиб, қизил вагонга чиқди. Поезд жилганда Кулала менга қараб кўзига ёш олди. Мен ҳам йиғлаб юбордим.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, дадам Қипчоқариқдан ҳовли топиб келди. Аммам кўрпа-ёстиқ, амаким қозон-товоқ, бошқа таниш-билишлар чойнак-пиёла дегандай, ҳар ким баҳоли қудрат қарашиб, ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли амакимнинг ҳовлисига яқин Муҳаммадражаб де-

ган баззознинг меҳмонхонаси экан. Уй битта бўлса ҳам, илгари ўрис ўтирган, ости тахта пол, усти лампа, оппоқ ва озода эди.

Дадам ҳар куни азонда чиқиб кетар, пешинда бизга ғишт бўлка, кателокда яхши-яхши овқатлар келтириб берар, яна кетиб шомга яқин келар эди. Менинг қила-диган ишим, борадиган ерим йўқ. Ғаффоржонни унча хушламасам ҳам ўшанга ишқаланадиган бўлдим, бир-мунча вақт бирга ўйнаб юрганимиздан кейин икки ҳодиса сабаб бўлди-ю, ундан узил-кесил кўнглим қолди.

Бир куни Ғаффоржон мени станция йўлидаги бир харобага бошлаб борди. Урушдан олдин бу ерда ҳар хил дўконлар, лавкалар бўлган экан. Ғаффоржон бир тепаликни кўрсатиб, шу ерда бўр борлигини айтди. Қарасам, ҳақиқатан, тепаликнинг бир томонини қазиб одамлар бўр олганлиги кўриниб турибди. Икковимиз ўша ерни қазидик. Муштдай, ёнғоқдай анча бўр қазиб олганимизда тепамизда бўқоқли, қора шим, итёқа калта кўйлак, қора ва ялтироқ соявони синиқ шапка кийган, ёнига тўппонча осган новча бир киши пайдо бўлди. Мен, «бу одам ҳозир бизни уришиб беради», деган хаёлда этагимдаги бўрни ташлаган эдим, Ғаффоржон «қизил соқчи» деди-ю, ишини қилаверди. Қизил соқчи чуқурнинг бўйига ўтирди, бизни гапга солди, ота-онамизни, маҳалламизни сўради. Ғаффоржон қипчоқ-ариқлик уста Абдураҳмон темирчининг ўғли эканини айтди. Мен дадамнинг номини айтдим, лекин нима иш қилишини айтолмадим. Соқчи мени чуқурдан тортиб олди, ёнига ўтқазди ва гапга солди.

— Нега даданг кийим-бош қилиб бермайди?— деди.

Мен Ғаффоржонга қараганда жулдур кийимда эканимни энди пайқадим.

— Дадамнинг пули йўқ,— дедим.

Соқчи ота-онам борлигига ишонмади шекилли, гапни айлантираверди. Мен ота-онам борлигига Ғаффоржонни гувоҳ қилмоқчи бўлиб орқамга қарасам, Ғаффоржон кетиб қолибди.

— Мен сени ҳозир бир яхши жойга олиб бораман,— деди қизил соқчи,— тўйгунингча овқат ейсан, кийим-бош қилиб беришади, ўқийсан..

Мен йиғладим.

— Бормайман, ўқимайман, ўзим ўқиганман!— дедим.

Соқчи у десам — бу деди, бу десам — у деди, қўй-мади: қочмоқчи бўлган эдим, йўлимни тўсиб билагим-

дан маҳкам ушлаб олди. Унинг қўлидан қочиб қутулишимга кўзим етмай, йиғлаб, ёлвориб кетавердим.

Хароба, баъзан обод кўчалардан узоқ юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик. Ҳовлининг кўча эшиги олдида мен тенги икки бола бир қулочдан келадиган таёқни елкасига қўйиб ғоз турар эди. Буларни кўриб, «шу эшикдан кирсам қайтиб чиқмас эканман-да», деган хаёлда юрагим орқамга уриб кетди.

Ҳовли ғиж-биж бола, шовқин. Ичкарига кирдик. Қизил соқчи мени баланд иморатнинг зинасида йиғлаб ўтирган бир болани юпатаётган нўғой хотинга топшириб чиқиб кетди. Бола нуқул:

— Мен очлар мактабида ўқимайман,— деб йиғлар эди.

Нўғой хотин унинг бошини силар экан:

— Ким айтди сенга очлар мактаби деб, очлар мактаби эмас, дорилшафақа!— деди.

Барибир «дорилшафақа» деган сўз унга тасалли бермади. Мен ҳам йиғладим.

Қоронғи тушгандан кейин панжарадан ошиб қочиб кетдим.

Уйда роса хавотир бўлишган экан, лекин мени ҳеч ким уришмади, воқеани эшитиб кулишди.

Шундан кейин Гаффоржон билан бир ҳафтача кўришмадим, кўришгим ҳам келмади. Катта кўчадан Мамажон деган бошқа ўртоқ топиб олдим. Унинг дадаси Қулмат қизил соқчи бўлиб, дадам билан таниш экан.

Мамажон бир куни мени Ғиштлик мачитдаги патир-путурга¹ бошлаб борди. Бу ерда жўхори берар экан. Патир-путурда бизнинг маҳалладан уч-тўрт бола, буларнинг ичида Гаффоржон ҳам бор эди. Булар жўхори олгандан кейин ҳаммамиз қайтдик. Мамажон йўлда қолди. Нима бўлди-ю, Гаффоржон хотин олганидан гап очилди. Болалар бунга ишонишмас, «Хотинни қанақа боқади», деб кулишар эди. Гаффоржон: «Хотин олганман, хотиним бор», деб туриб олди. Болалардан бири ҳасад қилгандай:

— Хотин олгани билан ўзи олиптими, дадаси олиб берган,— деди.

— Хотинни ҳаммага ҳам дадаси олиб беради-да!— деди Гаффоржон.

Болалардан яна бири:

¹ Кооператив.

— Хотин ўз-ўзингникими, нима қилсанг қилавера-санми, ура оласанми?— деди.

Ғаффоржон керилди.

— Ураман! Улдириб қўяман!

Бомалар ишонмаган бўлиб уни гижгижлашди. Ғаффоржон ҳозир бориб хотинини урадиган бўлди. Ҳаммамиз унинг кетидан бордик, биров рўпарадаги томга, биров деворга, биров толнинг каллагига чиқди. Мен кўча эшигининг тирқишидан қараб турдим. Абдураззоқ ямоқчининг катта қизи Омина ҳовлининг ўртасида бош ювмоқда, сочига қатиқ суркаб шох қилиб қўйган, каттакон қора қумғондан тоғарачага сув қуймоқда эди. Ғаффоржон тўғри бориб унинг калласига қўйиб-қўйиб юборди. Омина бирон гуноҳ қилган бўлса-ю, Ғаффоржоннинг уришини билса, эҳтимол, бошини ушлар ё қочар эди бошига тўсатдан шапалоқ тушгани учун қўрқиб кетди-ю, тура солиб Ғаффоржоннинг юзига чанг солди. Ғаффоржон тепмоқчи бўлиб оёғини кўтарган эди, Омина оёғидан ушлаб улоқтириб юборди. Ғаффоржон чалқанча йиқилди ва эркаклиги тутиб кетди-ю, ўрнидан туриб унинг сочига чанг солди. Бўлди уриш, бўлди муштлаш... Биз қўрқиб тумтарақай бўлдик.

Мен ҳовлига келиб, бўлган воқеани аямга айтиб бердим. Аям аввал хўп кулди, кейин қовоғини солиб: «Бунақа гапларни гапириб юрма, уят бўлади», деди. Кейин билишимча, амаким ўша Абдураззоқ ямоқчидан қолган Нисобувини хотин қилиб олган, унинг катта қизи Оминани Ғаффоржонга фотиҳа қилиб қўйган экан.

Ғаффоржоннинг бутун тентак-тантқликлари, ёшига номуносиб эрка-инжиқликлари, мени соқчининг қўлига ташлаб қочиб кетгани ҳам бир бўлди-ю, бу қилмиши ҳам бир бўлди. Шундан кейин Ғаффоржон менинг учун етти пушти бегона, сўзлари, кийим-боши, ҳатто ўзи ҳам ўзига ярашмайдиган бўлди қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Ғаффоржондан буткул кўнглим қолди. Буларнинг ҳовлиси илгари ҳам кўзимга кечаси ёнидан ўтгани одам кўрқадиган бир харобадай кўринар эди, бунга яна нимадир қўшилди. Бу ҳовлига узоқдан кўзим тушса ҳам одамларнинг елкасида тебранган Савринисонинг тобути, қизининг ўлимини эшитиб йиғлагани дармони етмаган онаси, кўрпа-ёстиқ ортиб ғалтак-арава суриб кетаётган Азим дудуқ, бўйи бир қарич, соқоли уч қарич чол — Ғаффоржон кўз олдимга келар эди.

Айни қовун пишиғи эди. Бир куни дадам шом пай-

тида иккита қовун кўтариб келди. Унинг бошида тепаси учлик, пешонасига қизил юлдуз тақилган, болалар айтмоқчи, сентр шапка, эғнида қора, калта кийим, оёғида каттакон этик. Мен ҳайрат ва қувончдан қичқириб юбораёдим. Аям гаранг бўлиб қолди, нафаси титраб, бир нималар деди. Дадам ўтириб қовунни сўйди, каржлар экан, кулди.

— Ҳар куни ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келганимда ҳайрон бўлмадинг, бу овқатлар қаёқдан келаётибди, деб бир оғиз сўрамадинг, энди шапкамга қараб ҳайрон бўласанми?

Аям йиғлади.

— Сиз урушга кетиб қолсангиз биз нима қиламиз?

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, уруш шу ернинг ўзида, эшитмаяпсанми, шу ўн-ўн беш кун ичида босмачи Ходабозорини босди. Бақачорсини босди, Дегрезликни босди... Жуда нари борсак шу атрофдаги қишлоқларга чиқамиз. Қани энди Яйпанга борсак, Қудашга борсак, Бувайдиларга борсак... Лекин Оққўрғонга борсак сени ҳам олиб бораман, Умарали бечора қуръонсираб ётибди, ҳалигача гўрининг устида биров ёнинг дегани йўқ...

Аям йиғидан тўхтаб узоқ ўйланиб қолди, яна ўпкаси тўлди-ю, бирдан туриб паранжисини чимматсиз ёпинди-да, чиқди-кетди. Дадам «Қаёққа?» деганича қолаверди. Мен аямнинг кетидан югурдим. Аям анҳор бўйидан жадаллаганича бориб амакимнинг ҳовлисига кириб кетди. Мен кўприк бошида бирпас турдим қайтиб, дадамга айтдим. Анчадан кейин ҳовлиққанича амаким, унинг кетидан аям кириб келди. Амаким эшикдан кира солиб дадамни уриша кетди.

— Эсинг борми, ўққа учсанг нима қиласан! Тур, ҳозир бориб шапкангни топшириб кел!

Дадам чурқ этмади. Амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди. Дадам энди аямни уришар деб ўйлаган эдим, йўқ, уришмади. Аям унга мунгайиб қарар, кўзларидан дув-дув ёш оқар эди.

Алламаҳалла амаким уста Ҳомиджонни бошлаб келди. Иькови дадамни ўртага олди. Дадам уруш тўғрисида аямга айтган гапларини айтган эди, уста Ҳомиджон тутақиб кетди.

— Аскар деганни урушга юбормай нима қилади, сўқимга боқадими! Ашхободга англиз келган, дейди, ҳар куни ўша ёққа аскар жўнатаётибди. Аскарлар станса йўлидан ашула айтиб ўтганини ўз қулоғим билан эшитдим:

Ҳеч бўлурми, ҳеч бўлурми,
Шарқ сизларга ҳеч қолурми,
Ҳой кет, хоин англизлар,
Туркистон сизга қолурми?...

Бу гаплар таъсир қилдимиз, ё қарши сўз айтиб аямни йиғлатгиси келмадимиз, ҳар нечук, дадам сукут қилди.

Орадан бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, дадам сентр шапкасини топширмади. Шундан кейин амаким аям икковимизни олиб Ўрдага борадиган, бизни йиғлатиб, командирлардан дадамни сўраб оладиган бўлди. Ўрда тагига икки марта бордик, бироқ икки марта ҳам Ўрдага қандай қилиб киришни, кирганда ҳам кимга йўлиқишни билмай, сой бўйида ўтириб-ўтириб қайтиб келдик. Бу орада шаҳарнинг чекка маҳаллаларини неча-неча босмачи босди, неча-неча отишмалар бўлди. Дадам, афтидан, бу отишмаларда қатнашса ҳам бизга айтмас эди.

Бу орада кўрнни отряд¹, яланг оёқ отряд деганлари чиқди, начайлик² ва командирлардан Соттихон, Ҳасан-Ҳусан Эрматовлар, Султон Абдурахмонов, бизнинг маҳалладан тақачи Қўзивой Раҳимов, Тошкентда командирликка ўқиган ва Ашхобод урушига бориб келган Нишон Ризаев ва бошқалар чиқиб шаҳарда донг таратди. Шундан кейин амаким хархаша қилмай қўйди. Аям ҳам кўникди.

Кузнинг бошида дадам мени Ўрданинг рўпарасидаги сойдан нари, Қаландархонада очилган «Ўрфон» деган янги мактабга берди, аямни янги шаҳардаги «Мандалак» деган пилла заводига ишга жойлаб қўйди. Умри мусофирчиликда ва тўрт девор орасида ўтган, иш деганда оғир темирчиликнигина биладиган аямга завод маъқул бўлиб қолди: «Нуқул хотинлар ишлар экан, иши ҳам ишга ўхшамайди, ўйнаб-кулиб ишлайди киши», дер эди. Унга нон-книшка, керосин-книшка, балиқ-книшка беришибди.

Мен «Ўрфон» мактабига биринчи борган куним кўзимга жуда иссиқ кўринган Мелибой домла деган йигит ҳаммамизни каттакон бир синфга йиғиб шарқий деган ашула ўргатди. Ашулани ёзиб олдик.

Қалқинг, ишчилар, оёққа,
Бизникидир бу замон,

¹ Қ о н н ы й о т р ы д — отликлар отряди.

² Начальник.

Иўқ энди бизни эзувчи,
Золимлара ҳеч омон!

Мен бу йигитни кейинчалик танидим: бир вақтлар Ғаффоржон ўқиган Абдуваҳоб домланинг мактабида кўрган эканман, Абдуваҳоб домланинг суюкли шогирди, найманчалик қишлоқи бола Мелибой экан.

Бу мактабда бир ойча ўқидим, холос. Бир куни дарс вақтида Шайхулислом гузари томонда қасур-қусур бўлиб қолди. Уқиш тўхтади. Болаларга жавоб берилди. Домлаларимизнинг ҳаммаси милтиқ кўтариб, отишма бўлаётган томонга чопишди. Домлаларимизнинг ҳаммасида милтиқ бўлиб, милтиқлар ҳайъати таълимияда¹ турар экан.

Бу гапни аямга айтмай қўя қолсам ҳам бўлар экан, дадам балога қолди. Аям йиғлаб, ўзини уриб дадамга дашном берди: «Биттаю битта боламни шунақа нотинч мактабга берасизми! Домлаларнинг ҳаммаси аскар экан-ку! Босмачи мактабни босганда нима бўларди!» деди.

Дадам гап қайтариб ўтирмади. Икки кундан кейин мени «Истиқбол» деган мактабга берди. «Истиқбол» уйимиздан бир маҳалла нари Бақақуриллоқда бўлиб, бир бойнинг бутун маҳаллани энлаб ётган каттакон иморатида экан. Бола кўп, ўзимизнинг маҳалладан қизил соқчи Қулматнинг ўғли — ўртоғим Мамажон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Расул махсидўзининг ўғли Салимжон, Рўзимат ёғчининг ўғли Ҳусан, Хандон нўғойнинг ўғли Ҳасан, Ғаффоржонлар ҳам бор экан. Бу мактабда домла кўп, буларнинг ичида энг зўри Абдуваҳоб домлада ўқиган, кейин ўзи мактаб тутган Ҳакимжон домла экан. Бу домла новча, қўнғиз нусха мўйлаб қўйган, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, қиррали шим ва қоп-қора ботинка кийган киши эди. Ҳакимжон домла мактаб мудири, табиёт муаллими, ўрта ёшлардаги Пўлатжон домла ҳисоб, жуғрофия, Абдувосе Қаюмий ҳисоб ва шарқий, Абдуллажон Қаримов бадантарбия, Носир Зокирий она тили, Қарпова деган рус хотин рус тилидан дарс берар, булардан ташқари сентр шапка кийган тўртта татар муаллим бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳарбий кийимда эди.

Қиш чиқди деганда бир куни мактабга ўн-ўн бешта саллали қариялар келишди. Ҳакимжон домла буларни

¹ Уқитувчилар хонаси.

хужрасига олиб кирди. Домла қариялар билан суҳбатлашгандан кейин, уларни жўнатиб, бизнинг синфга кирди. Бир татар муаллими бизга табиётдан дарс бериб, ҳаво борлигини исбот қилмоқда эди. Ҳакимжон домла дарсни тўхтатиб, қариялар нима учун келганини гапириб берди. Қариялар: «Қуръондан хат кўтарилаётимди, мактабда қуръон ўқитсанг ўқитганинг, бўлмаса болаларимизни мактабдан чиқариб оламиз», дейишибди. Домланинг айтишига қараганда, қарияларни ваҳимага солган нарса Тошкентда қўзғалган «янги имло» масаласи экан. Янги имло тарафдорлари ўқиш — савод чиқаришни осонлаштириш учун эски имлода «мктб», «мълм» шаклида ёзиладиган сўзларни «мактаб», «муаллим» шаклида ёзишни таклиф қилишар экан. Бу, албатта, қуръон хатига ҳеч тўғри келмас эди. Ҳакимжон домла қайта-қайта тайинлаб: «Ота-оналарингга бориб айтинглар: биринчидан, бизнинг мактабда янги имло йўқ; иккинчидан, эртадан бошлаб сизларнинг синфларингга ҳафтасига икки марта қуръон дарси бўлади», деди.

Мактабдан кетиб қолган болалар бор экан, шундан кейин ҳаммаси қайтиб келди. Ҳар шанба ва сешанба кунини қуръон ўқийдиган бўлди. Қуръонни муаллимларимиздан Носир Зокирий ўқитар, шу билан бирга ўқиган сатрларимизнинг маъносини ҳам айтиб берар эди.

Мен Оққўрғонда қуръонни «Таборақ»гача ёд олганимда унинг ҳар бир сўзи, хусусан, «сабъа самовотун тибоқо» дегани этимни жимирлатиб юборган эди, бу ерда кўп сураларнинг маъносини, хусусан «сабъа самовотун тибоқо» дегани «етти қават осмон» дегани эканини билганимдан кейин кулгим қистади, назаримда, қуръоннинг салобати йўқолди.

Бир куни мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинель кийган бир йигит келди, дарсдан кейин юқори синф талабаларини йиғиб, «Иштирокиюн ёшлар иттифоқи» тўғрисида гапириб берди. Унинг айтишига қараганда, «Иштирокиюн ёшлар»ни Ленин «ўғлим» дер экан. Йигит гапириб бўлгандан кейин варақа — анкета тарқатди. Анкетани тўлдириб бердик. Йигит кетди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин татар муаллимларимиздан бири анкета тўлдирганларни эски шаҳардаги семун иморатга бошлаб борди. Икки қаватлик, серойна кулранг иморат каппон, раста ва бошқа иморатларнинг харобаси устида қаққайиб турар эди.

Иккинчи қаватга чиқдик. Каттакон залда биз тенги, биздан каттароқ болалар кўп экан. Бир йигит ўртага

чиқиб уруш, босмачилик, очлик тўғрисида ваъз айтди; ундан кейин бу ерга тўпланган «Иштирокиюн ёшлар»-нинг вазифасини уқтириб, ҳаммага оқ ту누ка қутича улашди ва билагимизга қизил боғлади. Биз гузарларга, бозорга бориб, эрта-индин бўладиган Биринчи май байрами кунларида халқ орасига кириб очларга «иона» тўплашимиз керак экан.

Тарқалдик.

Мен шаҳарни билмаганим, ҳануз камгап бўлиб, бировдан иона сўраб олишимга кўзим етмагани учун Мамажонга эргашидим. Физиллаганимизча Катта Чорсуга бордик. Бу ерда тикланган, омонат қурилган самоварларда одам кўп экан. Мамажон жоменинг олдидаги самоварга бошлади. «Иона» деган сўз икковимизнинг ҳам эсимиздан чиқиб қолибди, одамларга қути тутганимизда нима дейишимизни билмай бир-биримизга қарадик. Йўқ, хайрият, Мамажон гап топди, қутини тутганида: «Очларга пул беринг», деди. Одамлар икковимизнинг ҳам қутимизга пул ташлашар эди. Бир даврада ўтирган серсоқол бир чол ёнини кавлар экан, кулиб: «Очларга пул беринг эмас, очларга ёрдам қилинг, денглар», деди.

«Очларга ёрдам қилинг» деб Чорсуни айландик, ундан нари ўтгани қўрқдик — босмачи босиб қолиши мумкин эди. Тароқчиликка, Фишкўприкка, ундан Ёр бозорига бордик. Кечга яқин қутиларимиз пулга тўлди, тўлган қутиларни семун иморатга топшириб, эртага дарсдан кейин яна ёрдам пули тўплагани бўш қути олдик.

Май байрамини халқ уч-тўрт кун ҳайит қилди. Мамажон икковимиз бу кунларда икки-уч қутидан пул йиғдик. Ундан кейин фақат бозор кунлари, баъзан кечалари томошахоналарга кириб, пул йиғадиган бўлдик.

Бир кунни Ҳақимжон домла иштирокиюн ёшлардан олти болани Ёр бозоридаги дорилмуаллиминга юборди. Мен бу зўр мактабнинг мақтовини кўп эшитган эдим. Бу мактабнинг талабалари — ўспирин йигитлар бўйсира¹ бўлиб, шарқий мақомига гурс-гурс қадам ташлаб ўтганда кўчанинг икки юзини одам тутиб кетар эди.

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз;

¹ Саф.

Ўйлашайлик, бизлар на деб
Золнм бойлар қулимиз?..

Каттакон ҳовлининг узун айвонида биз тенги ва биздан каттароқ болалар кўп экан. Дорилмуаллимнинг талабаларидан бири — новча, сариқроқ, кўзлари кўк Ҳожиқурбон Қосимий деган бир йигит айвоннинг бир чеккасига қўйилган столнинг орқасида ўтириб, ҳаммага гувоҳнома ва ҳар уч болага биттадан сопол ҳуштак улашмоқда эди. Мен, Мамажон, Шарифхон деган бола учовимизга битта ҳуштак тегди.

Гувоҳномани ўқидим.

«Берилди ушбу гувоҳномани Абдулло Қаҳҳорийга шул хусусдаким, мазкур ўртоғни Хўқанд эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқи меҳнаткаш ёшларни рўйхатга олиш учун вакил қилингандир. Гувоҳнома тубандаги муҳр ва имзолар билан тасдиқланади. Раис. Саркотиб.»

Гувоҳнома ва ҳуштакларни олганимиздан кейин эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқидан келган ёш, мўйлаби энди сабза урган бир йигит бизга вазифаларимизни тушунтириб берди. Ҳар уч бола бир команда бўлиб, бунинг бири командир бўлар экан. Команда маҳаллаларни кезиб, ҳовлиларга кириб қарол ва хизматкор бўлиб юрган ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача ҳамма ёшларни ҳамда кўкнорихона ва такяларни рўйхатга олиши, ёш қизлар эрга берилаётганидан дарак топса, бетўхтов штабга маълум қилиши, командага биров қаршилиқ қилса, командир ҳуштак чалиб қизил соқчини ёрдамга чақириши керак экан. Ёш қизларни эрга бериш тўғрисида сўз кетганда дарров кўз олдимга Омина келди, Гаффоржонни ёмон кўрганам учун бўлса керак, шу ердаёқ воқеани айтиб бергим келди, бироқ ота-онамдан истиҳола қилиб, амакимдан қўрқиб, индамадим¹.

Билагимизда қизил, қўлимизда гувоҳнома, ҳуштак — шаҳарда биздан зўр одам йўқ эди.

¹ Хайрият индамаганим, кўнглимга келган гапни аямга айтганимда, аям: «Бизни амакинг билан юзкўрмас қилмоқчимидинг!» деб уришиб берди. Гаффоржон билан Омина воқеаси дилимда қолиб кетган экан, орадан олти-етти йил ўтиб, ёзувчиликка ҳавас пайдо қилганимда дастлаб шуни қаламга олдим. «Ёш қизлар ўғай ота қўлида» деган ҳикоя ёздим. Ҳикоя хотин-қизлар газетаси «Янги йўлда» босилиб чиқди. Икки-уч йилдан кейин шу ҳақда яна бир ҳикоя ёздим. Бу ҳикоя «Бошсиз одам» сарлавҳаси билан «Ер юзи» журналинда босилди. Бу ҳикояда Гаффоржонни — Фахриддин, Оминани — Меҳри деб атадим.

Биз маҳалла кезгани жума кунлари чиқишимиз керак эди. Бошқа командаларни-ку билмайман, қарол, хизматкор, ёш қизлар масаласида ишимиз ўнгмади — жума куни бир нечта маҳаллани кезиб Исфара гузардан битта қарол топдик, холос; эрга бериладиган ёш қизлардан дарак топмадик; лекин кўкнорхонаю такадан сероб экан — Жоменинг орқаси ва катта Чорсу атрофидан бешта така, тўртта кўкнорхона топиб хатга олдик.

Шу орада мактабимиз «Истиқбол» интернатга айланди. Ғаффоржон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Оқ домланинг ўғли Обиджонлар интернатга кирмай кетиб қолишди. Мамажон ҳам кўринмай қолди. Мен бу ҳақда ота-онамдан сўрашни ҳам лозим кўрмай интернатга ёзилдим. Амаким уйимизга келиб дадам билан жанжаллашибди: «Биттаю битта ўғлингни боқолмай ҳукуматга бердингми!» дебди. Аям амакимнинг тарафини олган экан, дадам: «Болам ҳукуматга керак бўлса интернатда ўқимаса ҳам олиб кетаверади», деб икковини енгбди.

«Истиқбол»нинг мудирини Ҳакимжон домлани инқилобий кўмита ишга олиб қўйди. Интернатга Ҳакимжон домланинг домласи Абдуваҳоб домла мудир бўлиб келди. Болаларга кўк бўздан «форма» ва қалпоқ беришди.

Абдуваҳоб домла интернатда қаттиқ интизом ўрнатди: дарвоза олдига ўзимиздан навбатчи қўйиб, болаларни ҳеч қаёққа чиқармайдиган бўлди; бирон гуноҳ қилган болаларга жазо бериш учун талабалардан «муфаттиш комиссияси» тузди. Болалар бир-бирини сизлаши, муаллимларга мурожаат қилганида аввал честь бериб «афандим» дейиши, овқатхонага бўйсира бўлиб кириши, овқат вақтида гапирмаслиги, овқатдан кейин бир оз дам олгач, бўш вақтни дарс тайёрлаб, шарқий ўрганиб, муаллимларнинг ҳар хил лекцияларини эшитиб ўтказиши керак эди. Иона йиғиш, маҳаллаларни кезиб рўйхат қилиш ишлари қолиб кетди. Бу ҳақда бизга ҳеч ким ҳеч нарса демай қўйди. Биз иштирокиюн ёшларнинг йиғилишига ҳам Абдуваҳоб домла ижозат берсагина борар эдик.

Болалар интизомга ўргангандан кейин ота-онаси бор болаларга ҳар пайшанба куни уйга бориб ётиб келгани жавоб бериладиган бўлди.

Бир пайшанба куни ҳовлига бориб, шодлик устига шодлик устидан чиқдим. Аям мени қучоқлаб гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб хурсандчилигини изҳор қилди:

— Ҳукумат дадангни аскарликдан бўшатиб дўкон очиб берди. Ҳозир ҳукуматга аскардан ҳам кўра ўроқ керак экан. Темир, кўмирни ҳам ўзи берар экан. Сайдали деган йигитни босқончи қилиб берди. Ҳа, ундан ҳам қизиғи: ҳукумат бизга, ўз-ўзимизга ҳовли берди. Рўзимат ёғчининг кичик ҳовлисини берди. Даданг оқ қоғоз олиб келди. Эртага кўчамиз. Даданг Сайдали билан ҳозир шу ҳовлининг уёқ-буёғини тузатяпти...

Ҳақиқатан эртасига, жума куни ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли Миртоҳир маҳалласи билан Галабоққоллик ўртасидаги кўчанинг бошида экан. Бир чеккасидан зовур ўтадиган кичкина ҳовлича, бир уй, айвон, каттакон тол. Дадам кўчимизни келтириб ташлаганидан кейин аямга тегишиб:

— Қозиқни маҳкам қоқавер, энди суғурмайсан!— деди ва ишга кетди.

Дўкон шу кўчанинг рўпарасида экан.

Аям икковимиз куни бўйи тиним билмадик. Мен кечки пайт кетишим керак эди, аям қўймади, назаримда, ўз уйимизда бир-икки кеча ётишимни хоҳлар эди. Ётиб қолдим.

Эртасига дарсга кечикдим. Ҳовлиқиб кетаётган эдим, Бақақуриллоққа қайрилишда синфдошимиз Назир деган болани кўриб қолдим. Икковимиз чопдик. Интернат ҳовлисига кириб, чап томондаги дарсхонага бурилдик. Эшикдан аввал мен кирдим. Узун йўлакда қўлини орқасига қилиб юрган Абдуваҳоб домлани кўриб қолдим. Домла бармоғи билан имлади. Югуриб бордим, роз туриб «афандим» деганимни биламан, қулоғимнинг остига тарсаки тушди. Гангиб қолдим. Домла боши билан ишора қилиб синфни кўрсатди... Назир менинг шапалоқ еганимни кўриб қочиб қолган экан, домла уни «муфаттиш комиссия»га топширибди. «Муфаттиш комиссия» уни суд қилиб «қаттиқ жазога мустаҳиқ» қилди: болалар овқат егани кирганда Назир бир чеккага қўйилган курсига чиқиб, ҳамма овқат еб бўлгунча иккала қўлини кўтариб турди...

Таътил кунлари бошланди. Бу кунларда бош қашигани қўлимиз тегмас эди. Қаёқдандир бир татар қиз келиб яхши ўқийдиган болалардан кашшофлар отряди ташкил қилди. Бунинг ҳам ўзига яраша машғулоти кўп экан. Жума кунлари саёҳат қилиб шаҳардан ташқари Пишқороқ кўли атрофи, Найманча сойи бўйлари, шаҳар қўрғони, Солиҳжон бойвачча ва бошқа бойларнинг боғларига чиқардик. Бу вақтларда шаҳар атрофи босмачи-

лардан тинчиб қолган, узоқ қишлоқлардангина турли хабарлар келар эди.

Яна қаёқдандир бир йигит келиб интернатда «санойи нафиса»¹ тўгараги ташкил қилди. Ичимизда ашула айтадиган болалар бор экан, янги шарқийлар, хор ва декламациялар ўргандик.

Шаҳардаги бир қанча мактабнинг «санойи нафиса» тўгараклари иштирокида эски шаҳардаги мусулмон театрида беш пардалик катта концерт берилди. Биз концертда уч номер — гимнастика, битта шарқий, битта декламация билан қатнашдик. Номерларимизни ижро қилганимиздан кейин залга чиқдик. Иккинчи парда ёпилганда сахнанинг олдига соқол-мўйлаби қоп-қора, қайтармаёқа камзул кийган Аҳмадхонов деган киши, учинчи пардадан кейин ўзимизнинг Ҳақимжон домла чиқди. Аҳмадхонов «башарият, мустабид», «шарқ озодлиги» деган гапларни кўп қайтарди, Ҳақимжон домла эса «маориф», «хуррият» деган гаплардан кейин икки оғиз сўзининг бирида «хоин Абдуваҳоб» деяверди. Биз ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Назаримда Ҳақимжон домла Абдуваҳоб домлани «золим» дейиш ўрнига нуқил «хоин» дер эди.

Биз ётоққа қайтиб келгунча «хоин Абдуваҳоб» деган гап аллақачон болаларнинг қулоғига етибди. Ётоқларда шовқин-сурон, болалар бир-бирини йиқитган, минган... Навбатчи мураббийнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолди. Ҳамманинг оғзида:

Хур бўлиб яша, бир бўлиб яша,
Жумла хобингни энди сен ташла...

«Анархист» деган гап пайдо бўлди. Ҳамма ўзини анархист ҳисоблар, анархистлигини бир-бирига исбот қилиш учун куракда турмайдиган ишларни қилар эди. Шунда Абдуваҳоб домладан бир шапалоқ еганимни эслаб мен ҳам бир номаъқул иш қилдим, бу қилмишим кейинчалик маориф ходимларининг мажлисида, ундан кейин музофот фирқа қўмитасининг ижроия бюросида оғизга олинди.

Абдуваҳоб домла кетиб қолди. Унинг ўрнига ўрта ёшлардаги, чўққисоқол, юзидан табассум аримайдиган Пўлатжон домла вақтинча мудир бўлди.

Болалар «хур» бўлиб, ўқишлардан футур кетди. Бу-

¹ Нафис санъатлар.

нинг акси муаллимларга ҳам урди. Баъзан дарс соатлари бўш ўтар эди.

Акаси фирқа-шўро мактабида ўқийдиган Акрам деган бола она тили дарсида «ф» ҳарфига қарши чиқиб домла билан олишди, танаффус вақтида дарслар жадвалидаги ҳамма «ф»ни ўчириб, устига «п» ёзиб чиқди; яна бир дарсда домлага: «Нима учун она тили деймиз, ота тили десак бўлмайдими?» деб савол берди. Шу масала Тошкентда бўлиб ўтган имло конференциясида ҳам кўтарилган, бунга Фитрат деган киши: «Биз онамиздан туғилганимизга шубҳа йўқ, лекин отамиздан бўлганимизга шубҳаланиш мумкин», деб жавоб берган экан. Домла шуни айтди.

Ез ўтди. Кузнинг ўрталарида пайшанба куни уйга келсам, аям мени хафaroқ қарши олди. Уйга кирдим ва қозиқларга осиглиқ учта бешотар милтиқ, шода-шода, ўқ, токчада турган иккита ялтироқ тўппончани кўриб ҳайрон бўлдим, кейин суюниб кетдим.

Аям дадамдан нолиди.

— Топиши яхши эди, уйимиздан чакса ярим, чакса ун, гуруч узилмасди, хумчада ёғ... Буни кўрмайсанми, дўконни топшириб Мелибой аминга йигит бўлиб ўтирибди!— деди, кейин ўзига тасалли берди:— Лекин кўпроқ иши шаҳарда: ўқ, яроқ олгани келган босмачиларнинг одамини тутишар экан. Ҳа, айтгандай, эсингда борми, Оққўргонда Толиб деган қўшнимиз бўлар эди, уйи дўконимизнинг орқасида эди, шу йигит ўқ олгани келган экан, қўлга тушай деганда, қочиб кетибди... Лекин манā бунақа қишлоққа чиққани ёмон, ўтган куни Мелибой амин бошлиқ йигитлар билан қишлоққа кетганича ҳали дараги йўқ. Қайси қишлоққа кетганини билмасам...

Кўз олдимга дарҳол Валихон сўфи келди.

— Бувайдига кетишгандир! Дадам Валихон сўфини топиб отиб ташлайди. Сўфи дадамни аламон қилдириб юборишига сал қолган эди,— дедим.

— Ҳа, сўфи ўлгурни отиб ташласин!— деди аям худди ҳозир ўзи отмоқчи бўлгандай кўрсаткич бармоғини ўқталиб.— Қудашга бориб Розик вофурушни ҳам отсин! Булар бизга озмунча азоб бердимиз! Яйпанга ҳам борсин! Лекин Олим бува дадангни сўккан, ҳовлисида ҳайдаб солган бўлса ҳам ўзи яхши одам эди...

Норғул, қорачадан келган Мелибой аминни бир-икки кўрган эдим, унинг ҳовлиси кўчанинг нариги юзи, муолишида бўлиб, милтиқли одамлар кириб-чиқиб юрганига кўзим тушган эди. Дадамдан эшитиб аямнинг айтиши-

га қараганда, бу одам асли аллақайси қишлоқдан бўлиб, «ҳукуматга тил берган», босмачилар буни фаҳмлаб қолгандан кейин шаҳарга қочган, босмачилар унинг уйига ўт қўйган экан. Унинг йигитлари ҳам Авғонбоғ, Яйпан, Қирқкетмон, Арғамчиқишлоқ, Оқтепа, Чилгижийда, Найманча ва бошқа қишлоқлардан, шаҳарликлардан дадам билан бир аравакашу аллаким деган бир созанда бор экан. Мелибой амин: «Мен Лениннинг ўғлиман, Ленин Қўқонга келади, келмаса ўзим бориб олиб келаман», деганмиш.

Аям бора-бора дадамнинг бу ишига ҳам кўникди, дадам отряд билан тез-тез қишлоқларга чиққанда, бирикки кун йўқ бўлиб кетганда ҳам кўп ташвиш тортмайдиган бўлди. Бироқ қишда рўй берган катта фожиа аямнигина эмас, мени ҳам ваҳимага солиб қўйди.

Бир куни дарсдан кейин татар муаллимларимиздан бири болаларни катта залга йигиб марсия ўргатди:

Туғонлар, шаҳидлар, қурбон бўлдингиз
Азиз халқ учун тортишқонда...

Шу куни дув-дув гап бўлди: Носир махсумни босмачилар ўлдиришган эмиш; ўн учта қизил соқчи сўйилди; булар ўттиз икки киши экан...

Носир махсум шаҳарда машҳур муаллимлардан бўлиб, Тароқчиликда катталарга мактаб очганини эшитган, унинг соқол-мўйлабли «талаба»лари Биринчи май намойишига духовой музика чалиб чиққанини кўрган эдим.

Эртасига тушга яқин Пўлатжон домла бутун интернатни бўйсира қилиб Жомега олиб борди. Кўчаларга, Жоме ва унинг атрофига одам сиғишмас эди. Мотам маросимига шаҳардаги ҳамма мактаблар, интернатларнинг талабалари, меҳнаткашлар иттифоқи қора лента боғланган қизил байроқлар кўтариб келган эди. Қурбонлар Жоменинг саҳнига қўйилган экан, бизнинг интернат орқароқда туриб қолди. Қурбонлар қўйилган ерда йиғи-сиғи, дод-фарёд.

Қимнингдир баланд товуши янгради. Мотам митинги очилди. Жимлик ҳукм сурди. Бу жимликда аввал босиқ, кейин қизгин нутқлар эшитила бошлади.

Шу чоқ орқамизда турган мактабнинг кекса муаллими бизнинг Пўлатжон домла билан гаплашиб қолди ва шивирлаб фожианинг тафсилотини гапириб берди.

Булар Носир махсум бошлиқ, қишлоқ шўросига сай-

лов ўтказгани Чилгижийдага чиқишган экан. Сайлов ўтибди. Сайловдан кейин ош тортилибди. Ошга гиёҳ солинган экан, ош еган одамларнинг ҳаммаси тирракдай қотиб қолибди. Шунда қишлоқни босмачи босибди-ю, Носир махсум бошлиқ ҳамма қурбонларни қиличдан ўтказибди. Кекса муаллим Қулмат деган соқчи тўғрисида кўпроқ гапирди. Қулмат сайлов мажлисида кўпроқ гапирган эканми ё босмачилар шаънига бир нима деган эканми, унинг аввал тилини кесишибди, кейин қиблага орқасини ўгириб, бўйнидан сўйишибди. Бу Қулмат ким экан, десам, ўртоғим Мамажоннинг дадаси экан! Мен беихтиёр қурбонлар томонга қарадим, лекин Мамажонни кўрмадим. Қурбонлар дафн қилинаётганда биз қабрдан яна ҳам узоқда қолдик. Милтиқлар отилди. Марсиялар ўқилди.

Мен ўша куни кечқурун Мамажонни кўргани, кўнгил сўрагани унинг уйига бормоқчи бўлиб Пўлатжон домладан жавоб сўрадим. Пўлатжон домла менинг бу ниятимдан хурсанд бўлиб, ёнимга беш болани қўшиб берди. Қипчоқ-ариққа бордик. Қийшиқ кўча эшиги олди ва йўлнинг икки томонини одам тутиб кетган, буларнинг ичида қизил соқчилар ҳам кўринар эди. Одамга лиқ тўла кичкинагина ҳовличага киролмадик. Пастаккина, форга ўхшаган қоронғи уйдан дод-фарёд эшитилар эди. Мамажонни тополмадик, эшик олдида бирон соат туриб қайтдик. Эртасига ўзим якка борсам одам бир оз сепсилпти, лекин Мамажонни яна кўролмадим. Бир неча кундан кейин уни ўз қишлоғи Боғдонга кетганини эшитдим. Шу-шу Мамажон билан бошқа кўришолмадим. Шу воқеадан кейин аям чўп-устихон бўлиб кетди, дадамнинг таскин тасалли бериб айтган гаплари унга кор қилмас эди. Аям бир ҳафта «Мандалак»ка бормаё қўйди, яна бора бошлаганидан кейин ишга алаҳсиб, хотин-халаж билан бўлиб бир оз овунди, ранги киргандай бўлди.

Бир пайшанба куни уйга келсам, аям мени жуда хурсанд қарши олди:

— Қонхўр гумдон бўлибди-ку! Дўзахда кўзидану қулоғидан аланга чиқадиган бўлибди-ку! Қон кимларни тутмайди!

Мен тушунолмадим.

— Ҳали эшитганинг йўқми? Нима янги хабар бўлса аввал «Мандалак»ка келади ўзи. «Мандалак»да дув-дув гап. Эргаш қўрбошини бир кампир доскалла билан чопиб ташлабди. Эргаш ўша кампирнинг биттаю битта

ўглини отиб ташлаган экан. Кампир арзга борибди. Эргаш «айт арзингни» деган экан, кампир паранжисининг тагидан доскалла чиқарибди-ю, «мана арзим, мана арзим» деб калласига ураверибди.

Мен бу гапга унча ишонмадим, лекин аямнинг жонжаҳочи ёришган, гўё бутун босмачиларнинг жони Эргашда-ю, Эргаш ўлиши билан ҳаммаси қирилиб кетгандай эди. Шундан кейин унга дадамнинг таскин-тасаллиси керак бўлмай қолди.

Шундан кейин, ҳақиқатан, босмачилар ҳақида ҳар хил хабарлар кела бошлади: фалон қўрбоши қўлга тушибди; фалон қўрбоши ҳукуматга яроғ-аслаҳасини топширибди; фалон қўрбоши йигитлари билан тоғ оралиғида кетаётган экан, кўчки босиб қолибди... Лекин, шу билан бирга узоқ қишлоқларда жанг бўлгани, босмачилар қишлоқни талагани, қишлоқ шўросига ўт қўйгани, қўрбошилар бир-бирини ўлдиргани ҳақида ҳам хабарлар келиб турар эди. Шарқий Бухорога Туркия пошшоларидан Анварбек келган эмиш, деган гап ҳам чиқди.

Баҳор кирганда интернатимиз «Коммуна мактаби»га айланиб, бутхонанинг олдидаги бир бойнинг жуда ҳам каттакон иморатига кўчди. Иморат бутун маҳаллани эгаллаган, ичкари бошдан-оёқ мевазор боғ эди. Мактабга аскарликдан бўшаган Бисиров деган бир татар йигит мудир бўлди. Тошкентдан иккита муаллим, иккита туташ-мураббия келди.

Иморат ва боғ не аҳволда эди. Бисиров домла ҳар куни дарсдан кейин ўзи бош бўлиб талаба ва муаллимларни ишга солар, дарсхона ва ётоқларни тозалатар, боғни чоғгирар, гуллар эктирар эди. Клуб очилди. Муаллимларимиз иона қилган китоблардан кутубхона ташкил этишди. Клубда янги шарқийлар ўргандик. Май байрамига тайёргарлик кўрдик.

Май арафаси куни ҳаммамизга янги форма берилди. Эртасига бўйсира бўлиб, шарқий мақомига қадам ташлаб намойишга чиқдик. Янги форма ва янги шарқийларимиз билан биз ҳам одамларнинг диққатини жалб қилдик. Намойиш бўладиган Ўрда майдонига кирганимизда ер-кўкни тутиб ётган халқ бизни кўриб гувиллади, чапак чалди. Халқ орасидан ўтиб бориб, майдоннинг ўртасига қурилган минбардан анча берида туриб қолдик. Бир оздан кейин майдонга ер-кўкни ларзага солгундай шарқий айтиб дорилмуаллимни талабалари кириб келди:

Инқилоб, инқилоб, эй шонли ёр,
Даҳшатинг тебратур тоғу тошни:
Зулм элин, жабр элин айладинг хор,
Берамиз, яшагил, жону бошни:
Нурларинг ўчмасин бу жаҳонда,
Сўнмагил, эй муборак чароғ,
Яшагил, кўп замон бўл амонда,
Зулм элин, жабр элин айладинг доғ:
Роҳат олмакдалар янчилганлар,
Нақадар шафқат бордир соянгда:
Шафқатинг, роҳатинг истаганлар,
Кеча-кундуз сенинг хизматингда.

Саф бизнинг орқа томонимизга келиб бир оз «еринда сой» қилиб турди-да, команда берилгач, таққа тўхтади. Бутун митинг давомида шулардан кўзимизни олмадик. Бир мен эмас, назаримда, ҳар бир бола тезроқ товуши йўғон бўлишини, дорилмуаллимин талабалари сафида шарқий айтиб, шулардай қадам ташлаб, шаҳар кўчаларини ларзага келтириб юришни орзу қилар эди.

Байрам ичи болалар орасида: «Коммуна» мактаби дорилмуаллиминга қўшилар эмиш», деган гап юриб қолди. Ет бўйи бу гап гоҳ йўқолиб, гоҳ яна чиқиб юриди-ю, ўқишлар бошланишидан бирон ҳафта олдин «дорилмуаллимин «Коммуна» мактаби талабаларидан йигирмата болани танлаб олар эмиш», деган янги гап чиқди. Ҳақиқатан, бир-икки кундан кейин Пўлатжон домла биздан элликка яқин болани бўйсира қилиб дорилмуаллиминга бошлаб борди. Бунгача дорилмуаллимин бутхонанинг ёнбошидаги собиқ хотин-қизлар гимназияси биносига кўчган экан. Бошқа мактаблардан ҳам бола кўп эди. Ҳаммани каттакон бир синфга олиб киришди. «Ҳозир дорилмуаллиминнинг катта домласи Қори Ниёзий келармиш, Қори Ниёзий бўладиган болани кўзидан билармиш», деган гап юриб қолди. Ҳамма кўзини катта очиб, тақдири нима бўлишини кутиб жимгина ўтирар эди. Катта домла деганда, менинг кўз олдимга новча, йўғон, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чол келган эди. Пўлатжон домла ўрта бўйли, чуваккина, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, пиджак ва қирраси чиққан шим кийган бир йигитни бошлаб кирди. Қори Ниёзий қўлини орқасига қилиб, парталар орасида нари-бери юриди-да, бирдан тўхтаб, ўрта ерда ўтирган бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бола ирғиб ўрнидан турди, Пўлатжон дом-

ланинг амри билан синфдан чиқиб кетди. Қори Ниёзий болаларга зеҳн солиб яна юрди, яна бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бу бола ҳам чиқиб кетди. Қори Ниёзий учинчи тўхташида мени кўрсатди.

Шундай қилиб, юздан ортиқ боладан эллик олти бола танлаб олинди. Булар ҳаммаси Фарғона музофот таълим-тарбия билим юрти, яъни дорилмуаллимин қошидаги намуна-татбиқот мактабининг талабаси бўлди. Бу мактабдан дорилмуаллиминга бир қадам эди.

Шанба куни тушки овқатдан кейин уйга бориб ётиб келгани болаларга жавоб берилди. Мен овқатни чалачулпа еб, физиллаганимча уйга қараб кетдим. Назаримда оёғим ерга тегиб-тегмай борар эдим.

Аям керосин, балиқ кўтариб янгитта ишдан келган экан, анчагина паришон кўринар эди. У менинг қувончдан энтикиб айтган гапларимга «Мунча яхши, мунча яхши» деб турди-ю, назаримда, ҳеч ҳам суюнмади. Дадам Меливой амин бошлиқ отряд билан қишлоққа чиқиб кетганича тўрт кундан бери бедом-дарак экан. Амаким келди, аямга таскин-тасалли бериш ўрнига уни хўп уришди, «Йиғлама, касофат, биратўла йиғлайсан!»— деди-ю бир шиша керосин олиб чиқиб кетди.

Дадам эртаси жума куни пешиндан кейин келди. Унинг олдинги битта тиши тушган, бир қоши паст, бир қоши баланд — хийлагина тажанг кўринар эди. Аям унинг тишига ҳам, менга келтирган чиройли сариқ этикчасига ҳам эътибор қилмади, ҳол-аҳвол сўраш ўрнига йиғи бошлади.

— Бу қуриб кетгурлар қачон гумдон бўлади-ю, қачон юрт тинчийди!

Дадам менга этикни кийгизиб кўрар экан, хуноб бўлиб:

— Босмачи ҳали-бери йўқолмайдиганга ўхшайди, буларга Урданинг ўзи яроғ-аслаҳа чиқариб турибди-ю,— деди ва Урдадан гўнг ортиб чиққан бир бричка Ойдин Булоқ атрофида қўлга тушганини, гўнг остидан иккита бешотар милтиқ, беш юзга яқин ўқ чиққанини айтди, кейин бешбаттар бўғилди:— Хўп, Урдада биронта ниқалайвачча бўлса бордир, лекин босмачилар ичида Халпаэрим нима қилиб юрибди дегин!

Аям кўз ёшини дарров артиб, дадамга қараганича анграйиб қолди. Мен ҳам ҳайрон бўлдим, Халпаэрим деганда кўз олдимга жуда ҳам каттакон кўк гумбаз устига ўрнатилган олтин тахтда ўтирган нуроний мўйсафид — ер юзидаги ҳамма мусулмонларнинг подшоси

келар, лекин унинг қаерда, қайси мамлакатда подшолик қилишини билмас эдим. Дадам тушунтириб берди. Унинг айтишига қараганда Туркиядан Шарқий Бухорога келиб босмачиларга қўшилган ва қизил аскарлар билан урушда ўлган Анварбек Халпаэримнинг ўзи ёки унинг ўнг қўли бўлиб, аслида Халпаэрим эмас, Халифай Рум экан. Мен тасаввуримдаги чолнинг босмачиларга қўшилишини ақлимга сиғдиролмадим. Бу гапга аям мутлақо ишонмади, калака йўсинидаги гаплар гапирди. Дадамнинг аччиғи келди. Шундай қилиб, орага бошқа гап сиғмади-ю, қувончим ичимда қолаверди. Кечкурун мактабга кетдим.

Мактабда рўй берган икки ҳодиса Халпаэрим тўғрисида дадам куйиб-пишиб айтган гаплар рост эканини тасдиқлагандай бўлди.

Бир куни дорилмуаллимин ва намуна-татбиқот мактабининг мудирини ва жуғрофия муаллими Субҳий афанди шарқий ўргатгани болаларни йиғди. Бу киши жаҳон урушида асир тушган, ҳануз ҳарбий кепатасини йўқотмаган собиқ зобитлардан бўлиб, муаллим ва мураббийларимиз орасида хийлагина мўътабар эди. Субҳий афанди бизга «Турк элининг доғи-доши оғлиюр»¹ деб бошланадиган бир шарқий ўргатди. Бу шарқий Турк-Инглиз муҳорабаси вақтида чиққан экан. Субҳий афанди шу муҳораба, Турк ўрдаси Чаноқ Қалъа қирғоқларини ўз қонига бўягани, машҳур Турк саркардалари тўғрисида гапириб, Анварбекдан сўз очди ва «Турк ўғли турк Анварбекни руслар ўлдирмишлар» деди. Шунда мен «Анварбек Халпаэримми?»— деб сўрагим келди-ю ботинолмадим.

Яна бир куни Муҳамамаджон Холиқий деган домламиз она тили дарсида араб алифбеси дунёдаги ҳамма алифбелардан чиройли эканини, бунга сабаб унинг ҳамма ҳарфи мусулмон одамнинг юзидан олинганлигини, мусулмон одам қандай қиёфага кирмасин, дарҳол таниб олиш мумкин эканини айтди, бунга мисол қилиб, кеча бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Кеча Субҳий афандининг олдида рус қиёфасидаги бир мусофир келиб, бир кеча тунагани жой сўрабди. Субҳий афанди уни Муҳаммадджон домлага «Ўз тилини йўқотган мусулмон» деб таништирибди ва бирон ётоқдан жой беришини сўрабди. Муҳаммадджон домла Субҳий афанди айтмасданоқ меҳмон мусулмон эканини дарров би-

¹ Турк элининг доғи-доши йиғлайди.

либди: юзидан шундоққина фаришта ёғилиб турган эмиш.

Шу куни «Субҳий афандини Особий Отдел олиб кетибди» деган гап тарқалди, лекин эртасига эрталаб Субҳий афанди дарсга кирди.

Шу воқеадан кейин дорилмуаллимнинг асосий синфида ўқийдиган бир бола «Субҳий афандининг Исҳоқ афанди деган бир ўртоғи босмачига чиқиб кетган экан, кечалари бир кўзини боғлаб Субҳий афандининг олди-га келиб турар эмиш», деб қолди. Уни кимдир ўз кўзи билан кўрибди.

Янаги шанба куни уйга борганимда Халпаэрим тўғрисида дадам айтган гаплар рост эканини тасдиқламоқчи бўлиб, мактабда бўлиб ўтган воқеалар, юрган гапларни аямга айтиб бердим. Аям аччиғи келиб: «Дадангнинг иши бунақа, энди бошимга мактабнинг ҳам борми!»— деди.

Яна шанба куни овқатдан кейин болаларга кузги пахталик нимча берилди. Навбатим келганда омборга кирдим. Қоп-қора, барваста хўжалик мудиримиз Носиржон Ҳожи менга лойиқ нимча қидирар экан, йўғон, ғалдираган товуш билан: «Дадангга нималар дединг? Сен унақа гап ташиб юрмагин!»— деди. Юрагим шиг этиб кетди: демак аям менинг гапларимни дадамга айтибди-да!

Носиржон Ҳожи узатган нимчани наридан-бери кийдиму эшикка отилдим. Эшик олдида турган болалар «қуллуқ бўлсин» қилишди шекилли, лекин биронтасининг гапи қулоғимга кирмади, юрагим ғаш эди: дадам мактабга қачон кела қолди, кимларга учраб нималар деди экан?

Энди нима бўлади?

1965